

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XXIV.

Fasciculus 3.

RUSZOLY JÓZSEF

**A kisajátítás törvényi szabályozásának
története Magyarországon
(1836—1881)**

SZEGED

1977

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, ANTAL FONYÓ, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI, KÁROLY NAGY, ELEMÉR PÓLAY, JENŐ SZILBEREKY

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis
Szegediensis de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, FONYÓ ANTAL, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS, NAGY KÁROLY, PÓLAY ELEMÉR, SZILBEREKY JENŐ

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

Az állam- és jogtörténet kutatója munkája során igen sok, történeti szempontból fel nem tárt jogintézményt találhat, melyek közül csak kevésnek a megismerésére és feldolgozására vállalkozhat. A mégoly kicsinynek tűnő intézmények is oly sok ággal-boggal kötődnek az adott jogágazat, esetleg több jogágazat más intézményeihez, hogy történeti kimunkálásuk hosszú időre lekötötheti a velük foglalkozó figyelmét és erejét.

E sorok írója ez ideig főként a burzsoa alkotmánytörténet, abban is a képviseleti rendszerek története körében kutatott, minek során a választási bíráskodás egyetemes és hazai történetét a teljesség igényével igyekezett feltárni. Az 1974. évi kremsi nemzetközi magánjogtörténeti konferencia mindemellett jó alkalmat teremtett számára, hogy ha csak egy kisebb területnek, a kisajátítás XIX. századi hazai szabályozásának feltárásával addigi tapasztalatait szűkebb kutatási területétől távolabb eső, részben magánjogtörténeti témában is megkísérelje alkalmazni. E dolgozat az említett konferenciára készült referátum¹ előtanulmányának átdolgozásával, majd hároméves késedelemmel nyerte el közzétételre kész formáját.

Bevezetése a XVII—XVIII. századi feudális abszolutista államokban sem ismeretlen kisajátításnak önálló intézménnyé válását és a XIX. század derekáig való fejlődésének fő kérdéseit vázolja, a további részek pedig az intézmény európai fejlődésével szorosan összefüggő hazai szabályozástörténetet, az egyes törvények létrejöttének mozzanatait és az intézmény fontosabb elemeit mutatják be. E törvények gyakorlati alkalmazásának feltárását a szerző mellőzte, mert az meghaladta volna a kutatás eredeti rendeltetését.

A kisajátítás intézménye a klasszikus kapitalizmus korában²

„Mindhogy a tulajdonjog szent és sérthetetlen, ezt senkitől sem szabad elvonni, kivéve, ha a törvényben megállapított közérdek elkerülhetetlenül megköveteli, ez esetben is csak előzetes és igazságos kártalanítás elle-

¹ Ruszoly József: *Zur Geschichte der Regelung der Enteignung in Ungarn im 19. Jahrhundert* (Szeged, 1974.) 30 l. (Rechtshistorische Konferenz Krems Szegediner Referate) JATE sokszorosító műhelye. — Itt említjük meg, hogy Kampis György és Varga József *Kisajátítás* c. műve (Bp., 1970.) tételes jogászai áttekintést nyújt az intézmény burzsoa kori és felszabadulás utáni hazai alakulásáról (13—17.) és felvázolja az elméleti megközelítéseket is (48—65.).

² Tekintettel arra, hogy tanulmányunk e szakasza igen sommás jellegű, csupán itt soroljuk fel a felhasznált szakirodalmi műveket, melyek az alábbiak: Mittermaier: *Gezwungene Eigenthumsabtretung (expropriation pour cause d'utilité publique)* In: Carl von Rotteck — Carl Welcker's Staats Lexikon oder Encyklopedie

nében.”³ Az idézett mondat — *Az ember és polgári jogainak deklarációja* 1789. augusztus 26-án elfogadott utolsó, 17. cikkelye — az egyetemes jogtörténetben első ízben fogalmazta meg és tette önálló intézménnyé az elemeiben addig sem ismeretlen kisajátítást. A forradalommal hatalomra jutó francia burzsoázia első alkotmányjogi vívmányának e passzusával részint a királyi abszolutizmus önkényes tulajdon elvonásainak kívánt minden időkre gátat szabni, részint a földtulajdonosok vagyoni érdekeinek biztosításával bár, mégis lehetővé akarta tenni a tulajdon közérdekű igénybevételét, minek hasznait az ipari forradalom korában ugyancsak maga élvezhette. A magántulajdon szentsége és a kisajátítás intézménye ezután hasonló megfogalmazásban szerepelt mind a francia, mind a jobbára francia hatást tükröző XIX. századi európai alkotmányokban, sőt az Amerikai Egyesült Államok 1791-ben hatályba léptetett 5. alkotmánytoldatában is.

A kisajátítás részleteinek szabályozásában ugyancsak a francia törvényhozás mutatott példát egész Európának, bár a tovább élő feudális viszonyok egyes államokban — így a német tartományokban és Magyarországon is — torzították hatását. A *Code civil* (1804) lényegileg megismételte a deklarációnak a kisajátításra vonatkozó tételét, melynek „lebontása” egy közbenső szabályozás (1807) nyomán az 1810-es, magát a kisajátítás (*expropriation*) kifejezését is első ízben használó törvényben történt meg. Már ez az első átfogó törvény is kettéválasztotta a kisajátítás menetét e döntően közigazgatási jellegű igénybevételi — szűk értelemben vett kisajátítási — és a rendes bírói útra terelt magánjogi jellegű kártalanítási eljárásra. A döntően az ideiglenes igénybevételt érintő szabályozás (1831) nyomán lényegesebb újítást tartalmazott az 1833. évi törvény, mely anyagi jogilag jobban körülírta a kártalanítást és külön erre a célra alakított esküdtisékekre bízta annak megítélését. Főként az utóbbiak eljárásában mutatkozó visszaélésszerű hibákat igyekezett korrigálni, új részintézményként pedig a „rendkívüli eljárást” vezette be az 1841-es törvény, amely egyébként magába olvasztotta a korábbi szabályozások legtöbb elemét. A második köztársaság, illetve császárság alatti újabb szabályozás (1850, 1852, 1870) köréből az első érdemel figyelmet, amely a nagyvárosi építkezések által igényelt kisajátításokat rendezte.

A kisajátítás intézménye a német államokban is a franciáéhoz hasonló előzményekben gyökerezett. A „közjó” érdekében pl. a bajor Landrecht (1756), illetve az útépitési törvény (1773) Bajorországban lehetővé tette a kártalanítás ellenében történő földbirtok-igénybevételt. Hasonló szabályokat tartalmazott mind a porosz Landrecht (1794) 73—75., mind az osztrák Általános Polgári Törvénykönyv (1811) 364—365. szakasza, melyeket nem lehet pusztán a francia befolyásnak tulajdonítani. Jellemző egyébként, hogy e két utóbbi, az 1815 utáni Német Szövetségben vezető szerepet játszó állam a későbbiekben is csupán elaprózott részletszabályokat alkotott.

der Staatswissenschaften Bd. VII. S. 16—28. (Altona, 1839); Meyer, Georg: *Das Recht der Expropriation* (Leipzig, 1868); Grünhut, C. S.: *Das Enteignungsrecht* (Wien, 1873); Pražák, Georg: *Das Recht der Enteignung in Österreich unter Berücksichtigung der auswärtigen Gesetzgebungen und der einheimischen Spruchpraxis* (Prag, 1877); Hartmann, Bernhard: *Das Gesetz über Zwangsabtretung des Grundeigentums für öffentliche Zwecke vom 17. November 1837 nebst den Abänderungen des Gesetzes zur Ausführung der Reichscivilprozessordnung* (Würzburg, 1879); Harrer Ferenc: *A kisajátítási jog* (Budapest, 1896).

³ Az emberi jogok dokumentumokban. Összeállította: Kovács István és Szabó Imre. (Budapest, 1976) 121., vö. 126., 131., 138., 140., 144., 151., 162., 173., 213., 219., 251., 258., 272., 296., 308—309., 375., 423. 1.

Az 1810-es francia kisajátítási törvény a francia befolyás alatti német tartományokban így is bevezetést nyert; 1815 után egyes területeken továbbra is hatályban maradt, később pedig néhány állam — így Bajorország (1815), a Hesseni Nagyhercegség (1821) és Braunschweig (1823) — annak mintájára alkotta meg saját kisajátítási jogszabályát.

A gazdasági szükségesség, elsősorban az út- és vasútépítés az 1830—1840-es években adott nagyobb lendületet a kisajátítási jogalkotásnak, mely több-kevesebb eltéréssel ezután is a francia törvényhozás nyomdokain haladt, amiről a pusztá felsorolás is szemléletes képet nyújt. A teljesség igénye nélkül említjük meg az új Hessen-nagyhercegségi (1834), a badeni (1835), a belga (1835), a frankfurti (1837), a bajor (1837) kisajátítási törvényt és a porosz (1838), valamint a hannoveri (1840) vasúttörvényt. Közéjük tartozik a később vizsgálendő két 1836. évi magyar törvény is.

Bár az említett törvények egy része általánosnak mondható, a német jogterületre továbbra is a részszabályozás volt a jellemző, minek felszámolásában az említett második, 1837. évi bajor törvény játszott nagy szerepet; ennek példája nyomán ugyanis több thüringiai kisállam, majd szövetségi szintű ügyekben Svájc (1850) is egységes kisajátítási törvényt alkotott. Ez az igény Poroszországban is felmerült, ugyanis a különböző időszakokban keletkezett szabályok jogbizonytalanságra vezettek. A tartománygyűlés felsőházában már 1857-ben felvetődött a kodifikáció szükségessége; az első tervezet 1865-ben el is készült, de hosszadalmas viták után csak 1874-ben került tető alá a földtulajdon kisajátításáról szóló törvény, amely mellett a korábbi jogszabályok egyes rendelkezései továbbra is fennmaradtak. Kevesebbre jutott Ausztria, ahol 1867-es Staatsgrundgesetz V. cikkelye értelmében más alkotmányos országok gyakorlatához hasonlóan csak törvényben meghatározott esetekben volt lehetséges a kisajátítás. Az intézmény átfogó törvényi szabályozása helyett ennek ellenére még 1878-ban is csupán egy vasúti kisajátítási törvény született meg, amelyet — a korábbi jogszabályokkal együtt — analogikus módon más esetekre is alkalmaztak.

Francia hatás alatt fejlődött ez az intézmény Európa más országaiban, így Itáliában is, ahol a korábbi kisebb államok jogszabályai helyébe 1865-ben alkottak meg egységes törvényt. Magyarország nem sokkal később követte az olasz példát, ugyanis közvetlenül a kiegyezést követően 1868-ban megalkotta első átfogó kisajátítási törvényét.

Az angol jogrendszer a kontinens államaitól elütően hosszú ideig nem ismerte a kisajátítás intézményét. A törvényhozás *privatbill* formájában még a XIX. században is csak azoknak a vállalkozóknak adott engedélyt közcélú munkálatokra, pl. vasútépítésre, akik előzetesen igazolták a szükséges ingatlanok tulajdonjogának szabályos magánjogi ügylet alapján való megszerzését. A magántulajdon szentségének a következetes tiszteletben tartása nyilvánvalóan ellentétbe került a monopolkapitalizmus felé haladó tőkés osztály érdekeivel, miért is 1845-ben francia példára megszületett az első vasúti kisajátítási törvény (8—9 Vict. c. 18.), melyet később többször kiegészítettek. A kisajátítás elrendelését kis kivétellel az angol törvényhozás saját hatáskörében tartotta meg.

A kisajátítás általános indokaként, az igénybevétel *alapelveként* mind a törvényhozás, mind a szakirodalom olyan már-már közhely jellegű kifejezéseket használt, mint a közérdek (*nécessité publique, öffentliches Interesse*), a közhaszon (*utilité publique, öffentlicher Nutzen, gemeiner Nutzen*), a közjó

(*öffentliches Wohl, gemeines Interesse, das allgemeine Beste*) vagy az előbbiekből némileg elütő közszükség (*öffentliche Nothwendigkeit*), melyek tartalma tetszés szerint szűkíthető vagy bővíthető volt. Az intézményt monografikus igényvel első ízben feldolgozó Georg Meyer mindezek helyébe az időről időre változó, így minden esetben konkrétan meghatározandó államcél (*Staatszweck*) kívánta állítani, a bizonytalanságot azonban ez sem szüntette volna meg.

A kisajátítás mindenkor alapelve a konkrétan meghatározott *kisajátítási esetekben* („*jogcímek*”-ben) öltött testet, melyek a társadalom és az állam fejlettségi fokával összhangban időtől és helytől függően változtak. A XVII–XVIII. századi feudális abszolutizmus korában, a modern kisajátítás előidejében az állam elsősorban védelmi-erődítési célra vette igénybe polgári javait; de már ekkor is jelentősége volt a közlekedés könnyítésére — út- és hídépítés, csatornázás céljára — és árvízvédelmi okokból való kisajátításnak. Az 1830-as évektől kezdve a kibontakozó vasútépítés lett az első számú kisajátítási eset, amely mellett azonban egyre több helyütt találkozunk a városrendezéssel, sőt az ipartelepítéssel kapcsolatos kisajátítási célokkal is.

A kisajátítási alapelvnek a kisajátítási esetekben való realizálása nem volt könnyű feladat; a mindenkor szabályozás az adott állam jogrendszerével összhangban változott, de a szakirodalom képviselői is alig tudtak minden esetre alkalmazható megoldást ajánlani. Alapvetően két lehetőség volt: 1. meghatározott állami szervek az absztrakte fogalmazott kisajátítási alapelv figyelembevételével esetről esetre dönthettek a kisajátításról, vagy 2. a törvényhozás a lehetséges esetek körét eleve meghatározhatta.

Az első megoldás keretében egyes délnémet államokban a közigazgatás erre kijelölt szerve döntött, Angliában, az USA-ban, néhány német tartományban, ill. „városállamban”, valamint szövetségi szinten Svájcban a törvényhozás esetről esetre törvényben rendelte el a kisajátítást. A példaadó Franciaországban mindkét császárság és a restauráció idején császári, ill. királyi dekrétum (1810, 1852), az 1833. és 1841. évi szabályozás szerint viszont jelentősebb esetekben — nagyobb közmunkák, országutak, csatornák, vasutak, dombok építése esetén — csak törvény adhatott engedélyt a munkálatokra, ill. rendelkezett el kisajátítást; kisebb jelentőségű esetekben — pl. helyi érdekeltsgű utak és vasutak építésénél — ugyanez királyi rendelettel történt. A törvényhozás Franciaországban 1833-tól kezdve eleve taxative meghatározta a kisajátítási eseteket, melyek alkalmazását azután további magasszintű állami hozzájárulástól tette függővé.

A második megoldás körében a szabályozás történhetett az esetek minden egyes csoportjára kibocsátott külön törvényekben — így, pl. út- vagy vasútépítésekre vonatkozóan —, melyekhez az alapelveket tartalmazó és az eljárást egységesítő általános törvény is járulhatott. E megoldást néhány északnémet „középállam” mellett az első szabályozáskor hazánk törvényhozása is alkalmazta.

A fentebb már említett 1837. évi bajor törvényben nyert először német földön taxativ felsorolást a kisajátítási esetek köre. A kormányjavaslat eredetileg itt is csupán az alapelveket tartalmazta („*Erreichung allgemeiner Staats- oder öffentlicher Gemeinzwicke*”), a tartománygyűlés felsőháza azonban hosszas viták után elérte, hogy ezt 14 esetre korlátozzák. A példát előbb csak a thüringiai kisállamok, később Poroszország is követte, s mint látni fogjuk erre az útra lépett 1868-ban a mi törvényhozásunk is.

Georg Meyer 1866-ban az addigi példák alapján 19 csoportba sorolta be

ezen általános törvényekben szabályozott kisajátítási eseteket. Itt említette meg: az erődítést, a középületek és közterek létesítését, a településrendezést, az országhatárok biztosítását, temetők nyitását, országutak, vasutak, táviróvonalak, víziépítmények létesítését, a vízszabályozást, kikötők, vízvezetékek és kutak létesítését, a mocsárlecsapolási munkákat, az árvízvédelmet, a talajjavítást, a bányászatot, az egészségügyi és biztonsági létesítmények építését, a kulturális értékek védelmét, valamint a szükséghelyzetet.

E megoldások több szempontból bírálhatók voltak, s e kritikának a tudomány képviselői hangot is adtak, bár aligha kétséges, hogy a szabályozás fejlődésére döntő hatást még sem ők, hanem az általuk is képviselt osztályérdekek gyakorolták. A kisajátítási alapelvek konkretizálását kizárólag csak a közigazgatásra bízni feudális eredetű és önkényhez vezethető megoldás volt, a törvényhozó testületek pedig alig-alig viselhették volna el az esetről esetre való állásfoglalás terhét, amint azt a privatbillek tömege alatt roskadozó angol parlament példája is mutatta. A fejlődés útja csakis a kisajátítási esetek törvényi, lehetőleg átfogó jellegű szabályozása felé vezethetett, aminek csak az előre nem látható szükségletek kielégítése volt az árnyoldala, ezeket azonban újabb törvényekkel pótolni lehetett.

A törvényhozásnak egyébként a jelentősebb vállalkozásokra vonatkozó koncesszió megadása révén továbbra is megmaradt az esetről esetre gyakorolt befolyása, bár ezen engedélyezés jogdogmatikailag csupán előfeltétele, nem pedig része volt a kisajátítási eljárásnak.

A kisajátítás *alanyait* illetően a szakirodalomban eltérő nézetek voltak. Az eljárásban két jogalany, a kisajátító (*Expropriant*) és a kisajátított (*Expropriat*) álltak egymással szemben. Az előbbieket azon természetes vagy a korabeli felfogásbeli jogi személyek — egyebek mellett maga az állam, községek, egyházi testületek és magántársaságok — voltak, akik javára a kisajátítás történt, az utóbbiak pedig rendi állásra tekintet nélkül a kisajátítandó jószágon tulajdonjoggal vagy egyéb dologi jellegű jogokkal rendelkező jogalanyok lehettek.

Vitás volt az állam szerepe az esetek azon nagy részében, amikor nem a maga, az államkincstár javára, hanem mások — pl. vállalkozók — részére került sor kisajátításra. A kisajátításban elsősorban egyoldalú közjogi aktust látó porosz szerzők (Thiel, Grünhut) az államot tekintették egyedüli kisajátítónak, aki az így megszerzett jogokat nyomban átengedi a kisajátítást kérő természetes vagy jogi személynek (*cessio*). A kisajátítás magánjogi oldalát hangsúlyozó Georg Meyer velük szemben az államot csak akkor tekintette kisajátítónak, ha a maga javára sajátította ki, egyébként csak „e jog forrásának”. Nyilvánvalóan a kiindulási alapból folyó ellentétet csak látszólag oldhatta fel a fiatal Harrer Ferenc, aki az államot közvetett, a „kisajátítási jog gyakorlóját” pedig közvetlen kisajátítónak tekintette.

A kisajátítás tárgya legtöbb törvény kifejezett rendelkezése szerint csak *ingatlan dolog*, helyesebben az azzal kapcsolatos dologi jogok — az esetek többségében maga a tulajdonjog — volt. Egyes feudális társadalmi rendszerű államokban — így pl. a XIX. század első felében Ausztriában — a kisajátítás *ingó dolgokra* is kiterjedt; mozgósítás alkalmával pl. a lovakra, éhinség idején a gabonaneműekre. Több szerző — noha egyes esetekben elismerte ennek szükségességét — rendszertanilag helyesebbnek vélte ezt az állam szükségjoga körébe utalni. Egyes szerzők külön is említést tettek a *jogok* vagy más szóval „testetlen dolgok” kisajátításáról, ez azonban fölösleges volt, hiszen e jogok

többnyire ingatlanhoz kapcsolódtak akkor is, ha ez nem minden esetben volt teljesen nyilvánvaló, mint pl. a feudális eredetű jogokat illetően. A kisajátítás egyébként általában a dolog tulajdonának végleges elvonásával járt, de előfordult — főként az ideiglenes kisajátítás körében — egyes jogok, mint pl. a szolgálat megszerzése is.

A kisajátítás az elérni szándékozott célnak megfelelően nem mindig terjedt ki az ingatlan dolog (telek) egészére, a törvények azonban francia mintára ilyen esetekben is lehetőséget nyújtottak a tulajdonosok számára arra, hogy megalapozott esetben kérhessék a teljes jószág igénybevételét. E *kiterjesztési joggal* éppen ellentétes, bár ugyancsak a tulajdonosok érdekeit szolgálta a visszavásárlási vagy szelidebb formájában az elővételi jog fenntartása a kisajátítás céljának megghiúsulása vagy megszűnése esetére. A *visszavásárlási (elővételi)* joggal való élés esetén többnyire a kérdéses jószágért való kártalanítási összeg visszafizetésére került sor. Annak értékcsökkenése esetében ez az összeg arányosan csökkenthető volt, az eredeti tulajdonos számára is kedvező értéknövekedés esetén pedig ugyanígy növelhető volt.

Kisajátított jószág szükségképpen ellenértéke az általában pénzben megállapított *kártalanítási összeg*, bizonyos esetekben pedig *csereingatlan* volt. A különböző törvények szerint a kártalanítás során nem pusztán az adott jószág kisajátításkori becsértékét kellett megfizetni, hanem a tulajdonos, ill. más dologi jogosultak minden olyan kárát meg kellett téríteni, melyet ők a kisajátítás folytán elszenvedtek. Ennek törvényi rendezése nem volt könnyű; az egyes törvények is meglehetősen eltértek egymástól. Több német kisajátítási jogforrás az általános és a helyben szokásos vételár mellett a „*speciális érték*” — közhasználatúbb kifejezéssel: *realtív érték* — megtérítésére is kötelezte a kisajátítót, különösen pl. akkor, ha a kisajátított az illető jószágot valamilyen mesterség űzésére használta. Az *előszerteti érték* esetleges követelését több törvény kifejezetten kizárta. A bajor törvény (1837) másokkal egyetemben figyelemmel volt azon értékcsökkenésre is, melyet a tulajdonosnak a kisajátított telekkel, ill. telekrésszel szomszédos telke, ill. telekrésze szenvedett. Meghatározott esetekben ilyenkor a tulajdonos követelhetette a kisajátításnak ezekre való kiterjesztését is.

A kártalanítás a kisajátítás leglényegesebb eleme lévén, nem csupán a szabályozásban jelentett nehézséget, hanem a gyakorlatban is. Így pl. az egyik német tartományban felmerült a kérdés, hogy figyelembe lehet-e venni a kisajátítandó dolognak a kisajátítási cél elérése utáni esetleges értéknövekedést, amire a gyakorlat és az elmélet egybehangzóan nemleges választ adott, hiszen a kártalanítás megállapításánál csakis a kisajátítás időpontjabeli értéket lehetett figyelembe venni. A spekuláció következtében persze közvetlenül a kisajátítás előtt is növekedhetett a jószág értéke.

A francia és nyomában sok más európai állam törvényhozása kifejezetten kinyilvánította az *előzetes kártalanítást*, azaz a kisajátított jószág birtokbavételét csak a kártalanítási összegnek a kisajátítást szenvedő részére megfizetése, ill. bírói letétbe helyezése nyomán engedték meg. A tulajdonost ez esetben már előzetesen is korlátozhatták a kisajátítási szervek — pl. építési tilalmat rendelhettek el, tűrnie kellett a kisajátítást megelőző munkálatokat stb. —, egyébként pedig sürgős esetekben mód nyílt a jószágnak a kisajátító általi előzetes birtokbavételére, sőt azon bizonyos előmunkálatok megkezdésére is. Más törvények — köztük az 1881-es magyar is — a kártalanító határozat jogerőre emelkedésekor lehetővé tették a kisajátítást kérőnek a birtokbavételt,

csupán a kisajátítási összegnek záros határidőn belüli megfizetésére kötelezték, miáltal annak „előzetes” jellege nem a birtokbavételhez, hanem a tulajdonátszálláshoz kapcsolódott.

A fentiekből is kitűnően a kisajátítási eljárás már a múlt században két szakaszra: 1. a szoros értelemben vett kisajátítási eljárásra (*Abtretungsverfahren*) és 2. a kártalanítási eljárásra (*Entschädigungsverfahren*) szakadt szét.

A szoros értelemben vett kisajátítási eljárás a vállalkozásnak s vele együtt a kisajátításnak fentebb ismertetett előzetes engedélyezése, ill. a szükséges mérnöki előmunkálatok nyomán az igénybe veendő jószágok pontos megállapításában és azok kisajátításának kimondásában állt. Az eljárás ezen első szakasza legtöbb országban a *helyi közigazgatási szervek* hatáskörébe tartozott, melyek határozata ellen a miniszteriális szervekhez lehetett fordulni. Franciaországban az 1810-es szabályozástól kezdve a prefektus határozata az első fokú polgári bíróság elé került, amely azonban pusztán az alakiságok betartását vizsgálhatta. A kisajátítást eljárási szempontból jóváhagyó bírói döntés ellen hatásköri és egyéb eljárási okból az érdekeltek semmisségi panasszal fordulhattak a Semmitőszékhez (*Cour de cassation*). Bár a bíróságoknak a kisajátítás első, igénybevételi szakaszába való bevonása francia földön is csupán eljárási jellegű kérdések felülbírálatára szorítkozott, a kontinens más államaiban — az egyetlen Belgiumtól eltekintve — a XIX. században pusztán óhaj maradt az eljárás ezen részébe való bevonásuk. A kisajátítás kimondása, mint célszerűségi alapon meghozott döntés, általában a közigazgatási szervek kizárólagos joga maradt; a törvényhozási úton történő angol kisajátítás mellett megemlítendő, hogy egyes város- respublikákban, mint Genfben és Hamburgban a népképviselői testület döntött ebben az ügyben.

A lényegileg közigazgatási jellegű első szakaszt követő kártalanítási eljárás alapvetően bírói jellegű volt. Az első szakaszban első fokon eljáró közigazgatási szervek általában csupán a felek közötti egyezség megkötését kísérelték meg, különben nem avatkoztak a kártalanításba. Kivételesen — így pl. az 1835. évi szász vasúttörvény szerint — e szervek döntöttek a kártalanítás kérdésében is, e határozatok ellen azonban az érintettek bírósághoz fellebbezhettek. Legáltalánosabb volt az 1810-es francia törvény által alkalmazott megoldás, miszerint első fokon rendes polgári bíróság szakértők bevonásával döntött a kártalanításról, ami ellen a szokásos úton jogorvoslattal lehetett élni. Ritkábban, főként a thüringiai államokban alkalmazták azt a megoldást is, miszerint a kártalanítás kérdésében egy közigazgatási vagy bírósági hivatalnok által vezetett és a felek által paritásos alapon kijelölt szakértő bizottság döntött. Az 1833-as és 1841-es francia törvények értelmében minden bírásban speciális kisajátítási esküdtszék alakult, annak határozata ellen pedig csupán semmisségi panásznak volt helye. Ez a földtulajdonosi érdekeket szem előtt tartó szabályozás, bármennyire is megnyerte a haladó német polgári jogtudósok tetszését, alig került máshol bevezetésre. Érdemes megemlíteni, hogy a kontinensen Frankfurt mellett a budapesti kisajátításokat szabályozó 1868. évi törvényünk élt ezzel a megoldással. Angliában a kisajátított fél kérésére a jószág fekvése szerint illetékes grófság esküdtszéke elé is kerülhetett a kártalanítás ügye.

A kisajátítás *jogi jellege* az intézmény történetének legvitatottabb kérdése volt. Az elmondottakból is kitűnt, hogy a kisajátítás olyan, a liberálkapitalizmus korában egyre növekvő jelentőségű intézmény volt, amely a *közjog* (államjog, alkotmányjog) és a *magánjog* (polgári jog) határterületén helyezkedett

el. A magántulajdonnak vagy más vagyoni jogoknak az állam szervei által a törvényben meghatározott közcélokra, az államkincstár vagy vállalkozók javára, az érintettek beleegyezése nélkül való igénybevétele a jogrendszernek kétségtől az államhatalom gyakorlásával kapcsolatos közjogi szférájába tartozott, de egyben olyan joghatásokat eredményezett, melyek a legnagyobb részt vagyoni viszonyokat szabályozó magánjog körébe estek. A kisajátításnak e lényegéből fakadó *kettős jellegét* a kor tudománya is felismerte ugyan, a szerzők mégis hol az egyik, hol a másik oldalt igyekeztek előtérbe helyezni.

A legrégebbi, bizonyos partikuláris szabályozások által is alátámasztott, a kisajátítottak helyzetét erősítő nézet szerint a kisajátítás során a jószág a felek részvételével kényszer-adásvétel (*erzwungenes Verkauf, Zwangskauf*) keretében cserélt gazdát. Ezzel éppen ellentétes volt az az álláspont, miszerint a kisajátítás lényegét tekintve „állami aktus” (*einseitiger Staatswillensakt*, bzw. *Staatsakt*), amely ipso iure eredményez vagyoni joghatásokat; ezekben a kisajátítás jogalanyai egyáltalán nem, vagy csupán a kártalanítási szakaszban vesznek részt, amit azonban a szerzők már pusztán „végrehajtási” aktusnak tekintettek. A két teóris lényegi különbözőségét igen szemléletesen mutatja, miszerint az előbbi a római jogból kölcsönzött *traditio*-t teszi a vagyoni jogok átszállásának előfeltételévé, az utóbbi viszont az eredeti szerzőmódnak tekintett *occupatio*-t állítja ennek helyébe, ez azonban az állam mint közjogi jogalany aktusa, miáltal a foglalás szükségképpen elveszti magánjogi jellegét.

A témát monografikusan első ízben feldolgozó Georg Meyer 1868-ban jól érzékelte az intézmény kettős jellegét; egyaránt foglalkozott a kisajátítás „államjogi elvével” (*staatsrechtliches Prinzip*) és „magánjogi jellegével” (*privatrechtlicher Charakter*). A kisajátítás megengedhetőségét, feltételeit és formai kellékeit államjoginak, a „kölcsonös vagyoni szolgáltatásokat” pedig magánjogiaknak tekintvén az előbbi körben elsősorban a már említett *Saatzweck*-et, az utóbbi területen pedig a felek között a kisajátítás (*Abtretung*) kimondásakor létrejött, de csupán a kártalanítás (*Entschädigung*) megállapításával teljessé váló kétoldalú kötelmi viszonyt vizsgálja, amely *obligato quasi ex contractu* formájában realizálódva a konszenzus kivételével az adásvétel elemeit tartalmazta. A fiatal marburgi magántanár, a későbbi neves heidelbergi pozitívista közjogász professzor, ha nem is kifejezetten, de műve belső arányaiból, hangsúlyaiból következtethetően a kisajátítás magánjogi oldalát favorizálta.

A kisajátítás kettős jellegét később Paul Laband, az imperialista Német Birodalom vezető államjogásza is elismerte, ő azonban már ismét a közjogi oldalt hangsúlyozva fejtette ki, hogy a kisajátítás során a vagyoni jogok átruházása egyoldalú állami aktus révén történik, s ebből, nem pedig az előbbieket szerint konstruált kötelmi viszonyból jön létre a kisajátított ugyancsak egyoldalú kártalanítási igénye a kisajátítás kedvezményezettjével szemben.

Összefoglalva megállapítható, hogy a kisajátítás a klasszikus kapitalizmus jogrendszereiben olyan kétoldalú intézmény volt, amely szükséges rosszként egyaránt szolgálta a társadalmi célok megvalósítását és — közvetlenül vagy közvetve — az uralkodó osztályok gazdasági erejének növelését, valamint az államnak ennek érdekében a vagyoni viszonyokba való egyoldalú beavatkozását. Ezen egyoldalú beavatkozás korlátozásának igénye formálta ki az egyes elemeiben a feudális abszolutizmus korában sem ismeretlen kisajátítás intézményét. A kisajátításnak a tulajdon szentségével való egyeztetése az intézmény közjogi és magánjogi oldalának egyensúlyban tartása révén történhetett, ami azonban még a legfejlettebb országokban is nehézségekkel járt.

A kisajátítás, noha a megyei és a városi életben addig sem volt ismeretlen, törvényhozási tárgy gyanánt első ízben az 1832—1836. évi reformországgyűlésen vetődött fel. A rendek által gr. Széchenyi István vezetésével a Buda és Pest közötti állandó Duna-híd megépítésének előkészítésére választott országos küldöttség a két város szerveinek ellenállásába ütközött, amidőn a meglevő hajóhíd, ill. az abból húzott jövedelem helyébe lépő, „az igazság és a Törvények értelmében megkívánandó kárpótlás eránt” tárgyalásokat kezdeményezett velük. Mindkét város választott polgárságának gyűlése és tanácsa ragaszkodott hídfenntartói tulajdonosi jussához, s amint a pesti tanács 1835. február 23-i ülésében kimondta, azt kívánták, hogy „az építendő híd azon idő elfogytával, mely a' reá fordítandó tőke és ennek kamatja lefizetésére szükséges lészen, felébül a városra mint tulajdonosra vissza háromoljon”. A budai tanács a választott polgársággal egyetértésben 1835. augusztus 19-én az országos küldöttség kívánalmának engedve beleegyezett, hogy „a' decretális esztendőknél eltölte után ... az állandó híd a' nemzetnek tőkélletes tulajdona” legyen, tulajdonostársra azonban ettől függetlenül továbbra is mereven ragaszkodott tulajdonának fenntartásához. A hídküldöttség utolsó, 1835. október 31-i ülésén, ahol tudomásunk szerint első ízben ütköztek meg a kisajátítás melletti és elleni érvek, szótöbbséggel a híd tulajdonának az akkor már Európa-szerte dívó kisajátítás segélyével való megszerzését javasolta a törvényhozásnak.⁴

A karok és rendek táblájának 1835. december 9-i kerületi ülésén azon kérdés, hogy „*valjon a jelen esetben van-e helye kisajátításnak (expropriationnak)*” 38: 8 arányban igenre dőlt el.⁵ Az ennek nyomán megfogalmazott izenet-javaslat és a hozzá csatolt törvényjavaslat a tábla 1835. december 22—23-i ülése elé került, ahol alapos, főként a kisajátítás tényére és a kármentesítés körére vonatkozó vita kerekedett körülöttük, hiába volt azonban Baranya, Bereg, Árva, Arad, Pozsony, Fejér és Gömör vármegyék követeinek minden igyekezete, a hídkisajátításnak a felvételét nem tudták megakadályozni.⁶ A főrendi tábla 1836. január 26—27-i konferenciáján és ülésén Cziráky Antal országbíró hevesen ellenezte, br. Prényi (Perényi) Zsigmond ugocsei és gr. Vay Ábrahám beregi főispán viszont pártfogolta a kisajátítást; a nádor azonban azzal a bejelentéssel, miszerint Pest városa „kárpótlás mellett már kész a híd tulajdonáról lemondani, az expropriatio tehát többé nincs szükség”, elejét vette a további szóváltásnak, miért is az „expropriatio sem elvetetett, sem elfogadtott, hanem csak ... elmellőztetett”. Mivel a főrendek a pesti hajlandóság be-

⁴ OI32—36 VI—VII. (Nr. CDXVI. A Buda 's. Pesti Híd tárgyában országosan kirendelt küldöttség jelentése, 1—110.) Munkánk jelen szakaszában a következő rövidítéseket alkalmazzuk:

OI32—36 = *Acta comitiorum regni Hungariae* [...] Po'sony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország' Gyűlésének Írásai. VI—VII/1—2. k. (Posonii—Po'sony, 1836.);

OJ32—36 = *Felséges Első Ferencz ausztriai császár, magyar és cseh ország királyától Po'sony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország' Gyűlésének Jegyző Könyve*. XIII. és XIV. k. (Po'sony, 1836.)

OT = Kossuth Lajos: *Országgyűlési Tudósítások*. Sajtó alá rendezte Barta István. V. k. 1835. augusztus 27—1836. május 2. (Budapest, 1961.)

⁵ OT 300.

⁶ OJ32—36 XIII. 219—248.; OI32—36 VI—VII. 97—99. (Nr. CCCCXXXVI—CCCCXXXVII.)

jelentése után nem látták annak szükségét, hogy a kiküldendő országos küldöttséget a kártalanítás megállapítása vonatkozásában bírói hatáskörrel ruházzák fel, annak ebben a kérdésben való mellőzését, a vállalkozók és a város ill. „egyéb magános személyek” ilyen jellegű jogvitáinak eldöntésére a rendes bírói utat tartották járhatónak.⁷ A karok és rendek a pesti színváltozás dacára nem láttak biztosítékot arra, hogy az alkura kész város valóban meg fog majd egyezni a hídépítőkkal, miért is 1836. február 3—5-i kerületi ülésükben minden tekintetben fenntartották eredeti álláspontjukat.⁸ Az 1836. február 17-i országos ülés, amelyen Havas József, Pest városának főbírája és első követe jegyzőkönyvbe iktatta a vámszedési jogot az állandó híd elromlása esetére a két szomszéd városnak rezerváló követutasítását, az ügyet ismét a kerületi ülés elé utalta, ahol — arra való hivatkozással is, hogy a kisajátítás igénybevétele nélkül nehézségekbe ütközhetne az ügy az egyes polgároktól a hídépítésre szükséges telkek megszerzésénél — a rendek továbbra is ragaszkodtak eredeti álláspontjukhoz.⁹ Bár ez utóbbi esetre vonatkozóan az 1836. március 3-i országos ülésen a pesti első követ törvényhatósága segítségét ígérte, hiszen — mint mondta — „Pest városában számos évek oltá törvényes úton ’s módon olly statutum hozatott, mellynél fogva az ügy nevezett Szépítő Bizottság kívánóságára szükséges esetekben, mennyire az egyezés útja siker nélkül próbáltatott volna a’ kibecsülés, vagy is teljes kárpótlással kisajátítás divatban vagon”, a többség a közelítésre hajló Deák Ferenc felszólalása dacára megmaradt a törvény útján való kisajátítás álláspontján. Az ezután megfogalmazott negyedik izenet két kisebb más jellegű engedménytől eltekintve egy lépéssel sem közelítette az álláspontokat.¹⁰ A főrendek 1836. március 29-i üléséből kelt negyedik viszontizenete az időközben lényegesen előrehaladt állapotban levő „általános expropriationalis törvény”-nek a kárpótlást szabályozó rendelkezéseire hivatkozva feleslegesnek mondta a híd kisajátításról rendelkező szakaszt, mivel azonban az általánosnak mondott törvény javaslata is csak meghatározott esetekre vonatkozó speciális kisajátítást szabályozott, erre az esetre módosítás nélkül nem lehetett volna alkalmazni,¹¹ így az alsótábla 1836. április 18-i országos ülésén elfogadott ötödik izenét továbbra is az eredeti álláspontot fogalmazta meg.¹² Mivel a diéta vége felé közeledett, a főrendek arra hivatkozva, hogy a javaslat „a legutóbbi izenetben foglalt szerkezeti javítások után nem a’ tulajdonosi jusok elenyésztetését, hanem a’ szükséges helybeli kisajátításokat tárgyalja, ... ha [pedig] a’ híd használható lenni megszűnne, a’ városok jusának feleledését világosan kifejezik, már az illető városok részéről is megegyező kinyilatkozás tétetett”, kénytelen-kelletlen ez esetben is beleegyeztek az expropriatioba.¹³ A törvénycikk végleges szövegét az 1836. április 29-i országos ülésen nyerte el, ahol a rendek az idő által is sürgettetve „reá hajoltak” arra is, hogy a kártalanítás ügyében az országos állandó küldöttség helyett a másik törvényjavaslattal összhangban a királyi tábla és fellebbezési fórumként a hétszemélyes tábla bíraskodjék.¹⁴

⁷ OT 421., 428—432.; OI32—36 VI—VII. 217. (Nr. CDLXXXIV.)

⁸ OT 454—455.

⁹ OJ32—36 XIII. 392—393.; OT 481—484., ld. még 506—507.

¹⁰ OJ32—36 XIV. 18—20.; OI32—36 VI—VII. 301—302. (Nr. DXVIII.)

¹¹ OT 606—607.; OI32—36 VI—VII. 324. (Nr. DCIX.)

¹² OJ32—36 XIV. 204—205.; OI32—36 VI—VII. 382—384. (Nr. DCXXXIII.)

¹³ OT 651., OI32—36 VI—VII. 544—455. (Nr. DCLIV.)

¹⁴ OI32—36 VI—VII. 643—646. (Nr. DCCLXII.) Vö. Uo. 498—500., 522—527. (Nr. DCLXXV. és DCCXXXIV.) 643—646. (Nr. DCCLXII.), 678—680. (Nr. DCCLXXX.)

A hídra vonatkozó kisajátítás hatásaként Bernáth Zsigmond (Ung vm.) az 1835. november 3-i kerületi ülésen arra tett indítványt, hogy alkottassék meg „egy általános expropriationalis törvény”, amely „közintézetek” céljára, a „köz előmenetel” elősegítése érdekében lehetőséget nyújt a státusnak a polgárok birtokának „teljes kárpótlás mellett” való birtokba vételére. Az ülésen, noha elismerték, hogy a „státusnak ezen jussa tagadhatatlan, a hidakra, utakra nézve a megyék által eddig is gyakoroltatott, a bányákra, sóra, várerősségekre nézve pedig törvénnyel is kimondatott”, a törvényhatóságok többsége (35:13) általános törvényt mégsem kívánt, mert úgy tartotta, hogy minden egyes — országos érdekű — kisajátítási igényről, amilyen egyébként a „buda-pesti állandó híd” is volt, a törvényhozásnak esetenként kell döntenie.¹⁵

E kérdés a híd ügyével egyidejűleg az 1836. február 3–5-i kerületi ülésen merült fel újból, ahol Vay János (Szabolcs vm.) az ország kereskedelmét fel-lendítő „közérdekű vállalatok” — vasutak, csatornák és a hozzájuk tartozó hidak — céljaira szükségesnek tartotta a kisajátítás törvényi szabályozását. A szó most már nem a kisajátítás elvi megengedhetőségéről és feltételeiről, hanem a közreműködő fórumokról folyt, nevezetesen arról, hogy a kisajátítás elrendelésére, végrehajtására és a kárpótlási summa kiszabására az országgyűlés a hídküldöttség mintájára egy bizottságot küldjön-e ki, avagy minden esetben önmaga járjon-e el. A többség, amint azt az intézménytörténet körében alaposabban is bemutatjuk, az előbbi megoldást tartotta célszerűnek.¹⁶ Az 1836. február 17-i országos ülésen is folytatódott e vita, ahol egyébként Bács, Arad, Nyitra, Szerém, Bereg és Árva vármegyék követei a kisajátítással szembeni elvi fenntartásukból, más követek (Liptó, Turóc és Baranya vm.) pedig egyéb indokokból kiindulva a kérdés napirendre vétele ellen voksoltak, a többség azonban mind ebben, mind a szervezeti kérdésben megmaradt a kerületi ülés nyomán fogalmazott izenet és törvényjavaslat mellett.¹⁷ A főrendek 1836. március 3-i, ill. 5-i ülését ugyanezen a kérdések foglalkoztatták.¹⁸ A hatalommegosztással érvelő országbíró döntő befolyása mellett megszövegezett első viszont-izenet a királyi jogok biztosításának és a rendes bíróságok útján való kármentesítésnek az igényét szegte szembe az alsótáblának minden hatáskört az országos küldöttségre ruházó elgondolásával. A karok és rendek táblája, amely a királyi jogok kifejezett törvényi megemlítése elől kitért ugyan, 1836. március 11–12-i, ill. 14-i¹⁹ kerületi és március 22-i országos ülésen elfogadott második izenetében — Deák Ferenc (Zala vm.) ellenzése dacára — beleegyezett a kármentesítés bírói útra való terelésébe.²⁰ A főrendek 1836. március 28-án megszövegezett második viszontizene²¹ és az alsótábla országos ülése által 1836. április 13-án elfogadott harmadik izenete csupán kismértékben közelítette egymáshoz a szervezeti-eljárási téren ellentmondó véleményeket, a főrendi tábla végül is az országos küldöttség bírói hatásköre ügyében engedni kényszerült.²² Az 1836. április 18-i feliratot a király nem fogadta el,²³ s a válasza

¹⁵ OT 209.

¹⁶ OT 455–471.

¹⁷ OJ32–36 XIII. 391–418.; OI32–36 VI–VII. 242–246. (Nr. CDXVII. és CDXCVIII.) OT 481–484.

¹⁸ OT 527–534., 538–539., OI32–36 VI–VII. 8–10. (Nr. DXXXIV.)

¹⁹ OT 546., 556., 561–567.

²⁰ OJ32–36 XIV. 70–81.; OI32–36 VI–VII. 64–75. (Nr. DLX–DLXI.)

²¹ OT 599–600.; OI32–36 VI–VII. 289–290. (Nr. DLXXX.)

²² OJ32–36 XIV. 198.; OJ32–36 VI–VII. 339–340. (Nr. DCXIII.)

²³ OJ32–36 XIV. 204.; OI32–36 VI–VII. 378–382. (Nr. DCXXXI.), 433–440. (Nr. DCXLII.), 515–516. (Nr. DCLXXX.); OT 663–664.

nyomán 1836. április 28–29-én ideiglenes jelleget öltő törvényjavaslat lényeges változásokat szenvedett, amennyiben az országos küldöttség kényszerű kiiktatásával egyidejűleg maga állapította meg azokat az útvonalakat (ductusokat), amelyekre a Főkormányzók szükség esetén a kisajátítást elrendelhetette.²⁴

Mindkét javaslat az országgyűlés utolsó napjaiban öntetett végleges formába, s került szentesítés végett a király elé, majd 1836. május 2-án — a többivel együtt — „Az Ország közjavát és kereskedését gyarapító magányos vállalatokról”, ill. „Egy állandó hídnak Buda és Pest közötti építéséről” címmel XXV. ill. XXVI. törvénycikként az országgyűlés elegyes ülésén kihirdetettek.²⁵

A *kisajátítás elvi alapját* a korabeli nyugat-európai szabályozásban meghonosodott, esetenként tetszés szerint bővíthető és szűkíthető bizonytalan fogalmakkal igyekezett körülhatárolni a magyar törvényhozás is. A híd-küldöttségben a kisajátítást pártolók „a’ köz társaságnak legfőbb tulajdoni jusa” alapján akkor tartották indokoltnak az expropriatit, ha abból — miként az állandó hídból is — „a’ Közönségnek jeles és bizonyos haszna” származott. Bernáth Zsigmond a „köz előmenetel”-ben, Vay János a „közérdek”-ben, látta a kisajátítás elvi alapját, Borsinczky István a „státus javá”-t, Pázmándy „a státus szükség”-ét hozta fel mellette, Hertelendy „a közhasznót”, Klauzál Gábor a „közjó előmozdítását”, a fiatal publicista Kossuth Lajos pedig nyomukban az „elismert közszükség”-et mondta a kisajátítás indokának. Jellemző, hogy az 1836. március 11-i kerületi ülésen Fáy András küldői nevében azt kívánta, hogy az egyébként bevett kisajátítás, ill. expropriatio fogalmakat az intézmény célját jobban tükröző *közhasznúsítással* cseréljék fel.²⁶

Noha a kisajátítás ellenzői is használtak néha az általuk szűk körben helyénvalónak tartott intézménnyel kapcsolatban olyan kifejezéseket, mint „a’ köz érdek” vagy a „közjó”, leginkább csak „a más kárának elmellőzése”, az „elkerülhetetlen szükség” (Bereg vm.), a haza, ill. a státus „súlyos veszedelme” (Nyitra vm.), a „Haza bátorsága, vagy a’ veszedelem” (Arad vm.) esetén látták azt megengedhetőnek. Amint az országbíró a főrendi táblán 1836. március 3-án megállapította: „csak azon esetben ismeri el a statusnak ezen erőltetési hatalmát, midőn kitűnő közszükség, vagy a helyes és jól rendezett közigazgatás tekintetében szentségtelen kénytelensége miatt anélkül el nem lehet”.²⁷

A kisajátítás pártolói és ellenzői egyaránt felismerték, hogy ez az intézmény a tulajdonviszonyokba való legradikálisabb beavatkozással jár, ami sérti a tulajdon szentségét. Míg azonban az előbbieket elvi alapon hajlandók voltak az alapvetően feudális jellegű magántulajdon feláldozására is, az utóbbiak az

²⁴ OJ32–36 XIV. 268–306., OI32–36 VI–VII. 590–591. (Nr. DCCXXIII. Vö. DCCXXIV.), 626–627. (Nr. DCCLI.); OT 665–675. A törvény 1. §-a szerint a kereskedelmet szolgáló vasút- és csatornaépítési irányok a következők voltak: 1. „Pestről Bécs felé Austria határszéleig”; 2. „Pestről a magyar tengeri rév partokig”; 3. „Pestről Zimonyig”; 4. „Pestről Morva és Szilézia széléig”; 5. „Pestről Galiczia határszéleig”; 6. „Pestről Erdélyig, Kolosvár felé”; 7. „Pestről Erdélyig, Nagy-Szeben felé”; 8. „Bécsről, s illetőleg Ausztriának határszéleitől egy részről a magyar tengeri révpartig, más részről Eszéig, s így tovább Török Országig”. 9. „Bécsről, s illetőleg Ausztriának határszéleitől Magyar Országban keresztül Krakkóig”; 10. „Nagy-Szombattól Kassáig”; 11. „Kassától Krakóig”; 12. „Miskolcztól Galiczia s Orosz Ország felé”; 13. „Sziszecktől a magyar tengeri révpartokig”.

²⁵ OI32–36 VI–VII. 715–716. Nr. DCCXCVII., 735–736. (Nr. DCCCXIII.), 740. (Nr. DCCCXX.), 886–890., 142–149. (új számozás)

²⁶ OI32–36 VI–VII. (Nr. CDXVI.) 10.; OT 209., 431., 459., 460., 461., 463., 464.

²⁷ OI32–36 VI–VII. (Nr. CDXVI.) 10.; OT 431., 528.

intézmény szélesebb körű alkalmazásában elsősorban a veszélyt látták, hogy — amint azt az országbíró kifejezte — „a tulajdonnak bizontalanságára ut késztetnének”. Vele szemben meggyőzően érvelt Borsinczky István (Trencsén vm.), aki „negativus oldalról” azt fejtegette, hogy a státus kisajátítási jussát nem most vezetik be, hiszen azt „számos törvényeink kimondják, de a megyék, s más törvényhatóságok, uccák szabályozásánál, utak, hidak, gátak és töltések építésénél gyakorolják is”, hanem azt a kötelezettséget kívánják teljesíteni, „miszerint a haza egyes polgárainak tulajdonát minden háborítástól megóvni” tartoznak. Másokkal együtt ő is arra hivatkozott, hogy amint „közönségesen is tudva van, hogy ekkorig csatornyát ásatván vagy utat építetvén a vármegye az e végre szükséges föld a birtokostul minden kárpótlás nélkül elvétellett”, ami pedig a tulajdon valódi sérelmét jelentette.²⁸

A kisajátítás tárgya rendszerint *ingatlan jószág* tulajdona volt. Mivel a megművelt földek jelentős részben *úrbéres* telki állományt képeztek, az ezek kisajátításával kapcsolatos probléma külön is felvetődött. Az 1836. március 11-i kerületű ülésen Fáy (Pest vm.) tette először szóvá ezt a kérdést, aminek megoldásaként ő maga mind a földesurat, mind a jobbágyot kárpótolni kívánta. Nagy Pál azt javasolta, hogy „a kárpótlási summát egészen a földesúr kapja, a jobbágyot pedig földben tartozzék kielégíteni”. Végül is Deák Ferenc indítványa alapján fogalmazták meg a később csupán kiegészített szakaszt. Eszerint a földesúr allódiális birtokaiból nem volt köteles kipótolni a jobbágy telki állományát, csupán az úrbéri tabellát kellett megigazítani, s azzal együtt a jobbágy szolgáltatásait „igazságos arányban leszállítani”. A kisajátított úrbéres földért elsősorban a földesurat illette kárpótlás, a jobbágy pedig csupán azon összegben részesült, amelyet a törvényesen biztosított haszonvétel-eladási jogának megrövidítésével elvesztett.²⁹

Az ingatlan mellett az állandó Duna-híddal kapcsolatban élesen vetődött fel a privilegiális juss, adott esetben a *vámszedés jogának* kisajátítása. A törvényhozás elvi éllel nem mondta ugyan ki, hogy e jogok is kisajátíthatók, ténylegesen azonban mégis emellett döntött, amikor a két város hídvámszedési jogát kárpótlás fejében megszüntetve a vállalkozó társaságra ruházta át. Pest kívánságának megfelelően azt is kimondta a törvény, hogy — a kárpótlási summa visszafizetése után — abban az esetben feléled a városok vámszedési joga, ha e híd végleges használhatatlanná válása után új hajóhidat építenek. Végeredményben az 1836: XXVI. tc. révén a vámszedési jog elvileg ideiglenes jelleggel határozatlan időre sajátított ki, ami azonban a század modern technikája alkalmazása mellett ténylegesen véglegesnek bizonyult.

A törvényhozásban általános volt a vélemény, hogy kisajátítás révén az illető jószág *tulajdona* kerül megszerzésre. Egyedül a feudális tulajdon védelmében föllépő Sommsich Pongrácz tárnokmester vetette fel, hogy helyesebb lenne „ha nem maga a tulajdon, hanem csak *haszonvétele* vettetének kisajátítás alá”, ezt azonban József nádor javaslatára a főrendek is elmellőzendőnek tartották, mert a „gyakorlatban az usufructuatio becslésének kérdését... nehezebb volna elítélni, mint a tulajdonét”.³⁰

Abban mindenki egyetértett, hogy az intézmény lényegi alapeleme a *kárpótlás* vagy *kártalanítás*, amelyet teljesnek, tökéletesnek vagy éppen illőnek mondtak, leginkább persze e jelzők tartalmának pontosabb meghatározása

²⁸ OT 456.

²⁹ OT 561., 565.

³⁰ OT 533.

nélkül. Egyedül Fáy bocsátkozott bele abba a kérdésbe, hogy a birtok „valóságos becsára” mellett „a jövőendő iparból eredhető haszon” és a becsár 10%-a *titulo pretii affectionis* fizettség meg.³¹

Az állandó híd ügyében kelt harmadik izenet javaslata „igazságos és törvényes kárpótlás”-ról tett említést, a mellé kapcsolt törvényjavaslat pedig arról rendelkezett, hogy az országos állandó küldöttség bírói minőségében az érdekelt városok meghallgatása „s minden e tárgyhoz tartozó adatoknak és körülményeknek megfontolásával” ítélje meg „a” törvények értelmében (az) igazságos kárpótlás”-t. E fölöttébb bizonytalan fogalmazás ellen több megyei követ felszólalt. Egy részük — köztük az expropriatio elvi ellenzői — Veszprémmel és Somogglyal az élen azt kívánta, hogy a kárpótlás csupán a „valódi kárért” (Veszprém vm.), „a” valódi sajátságért (Győr vm.), „a vagyon”-ért (Ugocsa vm.), ill. precízen azon tőkéért fizettség, amely „a” [hajó-] hidnak felállítására és jó karban tartására” fordítottat (Komárom vm.), nem pedig egyszersmind a privilégium alapján szedett elmaradó vámjövedelemért (*lucrum cessans*) is. Nógrád vármegye második követe többek felszólalása nyomán forma szerint is indítványozta, hogy tegyék ki a törvényben világosan, miszerint is a kárpótlás nem tartalmazhatja „a vámból eddig bevett nyereség elmúlását”. E kérdés tulajdonképpen túlnőtt a kártalanítás problémáján, hiszen közvetve a privilegális jogok kisajátításának alapjait érintette. Győr vármegye első követe szerint „a” vám birtoka ... tulajdonképpen köz hivatal lévén, ez magában a” Státus által is megszüntethetik” kisajátítás nélkül is. Ezzel nem csupán a vámjövedelemért is teljes kárpótlást követelő szabad királyi városok, a hozzájuk csatlakozó Esztergom és Gömör vármegyék követei, valamint a vagyoni kárt és az elmaradt hasznát elválaszthatatlannak tartó személynek nem értettek egyet, de még Beöthy Ödön, a haladó bihari követ is jogosnak tartotta az elvesztett vámjövedelem megtérítését, hiszen „az egész hazában az illy juss haszonnal van egybekapcsolva”, erről pedig „eddig alig mondott le ... valaki önkényesen”. Pozsony vármegye első, Zala vármegye második követe közvetítő álláspontot foglalt el. Az előbbi arra hivatkozva, hogy törvényeink a vámtartás kötelezettségéért a *moderatum lucrum* húzását engedik, igazságosnak vélte a megszűnő nyereségnek a kártalanítás során való figyelembe vételét, az utóbbi pedig azt vallotta, hogy a vámjövedelem nem minősül nyereségnek; „a” vámtól, mint bizonyos tekintetben birtok nemétől lehet és kell is igazságos jövedelemnek lenni, a mely ... tekintetet érdemel”. Vas, Fejér, majd a vita vége felé Nógrád vármegye követei azzal kívánták konkrétabbá tenni a javaslatot, hogy az általános fogalmazású „a” törvények értelmében” kifejezés helyébe „a” vámokról szóló Törvények értelmében” fordulatot ajánlották. A többség végül is az eredeti megfogalmazás mellett tartott ki, amely kifejezetten nem említette, de nem is zárta ki az elmaradt vámjövedelem megtérítését.

A kármentesítés módjának, bár arról kifejezetten alig esett szó, általában a *pénzszolgáltatást* tekintették, amint az szerte Európában is dívott. Érdemes megemlíteni, hogy Bártfa követe a híd-vitában azon, egyébként figyelemre nem méltatott javaslattal élt, miszerint a megrövidített városok a kárpótlási összeg erejéig „fekvő jószágot” szerezhessenek maguknak.³²

Az általános kisajátítási törvény kapcsán felmerült a kisajátított ingatlanok *vißzavásárlásának* igénye is. Az 1836. március 4-i főrendi vita nyomán

³¹ OT 561.

³² OI32—36 VI—VII. 97—99. (Nr. CCCXXVI. és CCCXXXVII.), OJ32—36 XIII. 220—247.

megszövegezett „vizontizenetet” az eredeti javaslatot, miszerint „a vállalkozók részére kiszabott esztendők elteltével minden nekik engedett kedvezmények megszűnván, a további rendelkezés a törvényhozást fogja illetni”, oda kívánta módosítani, hogy a „célba vett” vállalkozás megszűnése esetén, „ha csak a birtokosok és a vállalkozók közt más egyezés nem történt, a vállalat helye azon időbeli megbecsültetés szerint ismét előbbi birtokosára kerülhessen vissza”. A főrendek ennek szükségét azzal indokolták, hogy máskülönben a földek parlagon maradnának, vagy pedig „az áldozatot tevő nemesi osztály szándéka ellen a fennálló birtok megzavarásával egész más célra” fordíthatnának. A feudális birtok lehető legteljesebb épségben tartásához ragaszkodó, jogilag valóban alátámasztott igény megfogalmazói persze éppúgy nem ismerték fel a technikai haladás jelentőségét, mint a pesti tanács, amely a Lánchíd „elromlása” esetére újabb hajóhid felállításának jogát tartotta fenn magának. A kerületi ülésen Klauzál Gábor másokkal egyetemben a vállalat megszűnése esetén „a földet az ország tulajdonává feltartani” kívánta, az országos ülésen azonban maga Deák is a „nemzeti tulajdon” kimondása ellen foglalt állást, azt tartotta ugyanis, hogy ez elriasztaná a vállalkozó magántársulatokat. A második ikenethez fűzött módosító javaslat körülményes szövegezéssel azt fogalmazta meg, hogy a vállalkozás megszűnte után — akár folytatja más vállalat azt, akár nem — az építményi javak továbbra is a vállalkozót illetik, ill. amennyiben a vállalkozást más folytatja, azok becsúje neki megtérítendő, a kisajátított földek „egyességi vagy azon idejű becsú árának lefizetésével” csak akkor kerülhetnek vissza előbbi birtokosaikhoz, ha „hasznló célra más vállalkozók nem akadnának, sem pedig arról a Törvényhozás tovább rendelkezni nem kívánna”. A javaslat e rendelkezése később elmaradt, ezért a kisajátított föld visszavásárlására irányuló igényt pusztán törvényhozási törekvésnek kell tekinteni.³³

A kisajátítás *közvetlen célja* az állandó Duna-híd esetében adva volt. Ez esetben a kisajátítást maga a törvényhozás rendelte el, tényleges végrehajtását és a kártalanítás megejtését az országgyűlés által választott országos küldöttségre kívánta ruházni.

Bonyolultabb volt a helyzet az általános expropriationalis törvény esetében. Az 1836. február 3—5-i ülésen Deák Ferenc szerencsés kérdésfeltevése nyomán az már tisztázódott, hogy a törvényhozás az ország kereskedelmének fellendítésére irányuló rendszeres bizottsági javaslat (az ún. *Commerciale*) nyomán a „publicus fundusból” és a törvényhatósági közerővel építendő kereskedelmi utakra nem gondolván, csak a magántársaságok (vállalatok) által építendő vasutak, csatornák és az ezekhez kapcsolódó hidakra vonatkozó kisajátítást kell szabályozni. Zala első követe itt is azt javasolta követtársainak, hogy azon a megkezdett úton haladjanak tovább, amelyre éppen a hídra vonatkozó törvényjavaslatban léptek. Ennek megfelelően az újabb javaslat megszövegezői a kisajátítást egy, a törvényhozás által megválasztott országos állandó küldöttségre kívánták ruházni „a közállomány pártfogása és biztosítása alá” vett vállalatok közhasznúságának megvizsgálásával egyetemben. E küldöttség határozta volna meg a „vállalatok” kezdő és végpontjait, melyeken belül a tulajdonosok kötelesek voltak „az e végre szükséges és egyedül ezen célra fordítandó helyet tökéletes és teljes mértékű kárpótlás mellett általengedni”, ha pedig „a tulajdonosok akár a helyek általengedése, akár annak mennyisége eránt vagy a kárpótlás felett meg nem egyeznének — mondta a

³³ OT 534.; OI32—36 VI—VII. 8—10. (Nr. DXXXIV.)

javaslat 4. §-a — az országos állandó küldöttség bírói minémiségében a' feleknek meghallgatásával 's minden a' tárgyhoz tartozó adatok és körülmények megfontolásával szabja és ítélje meg, hogy az illető tulajdonosok mit, és mennyit tartoznak a vállalkozóknak általengedni? ezek pedig minő kárpótlással tartoznak? és végzetét tüstént vigye tellyesedésbe". A javaslat eszerint a vállalat engedélyezésén túlmenően három, máshol egymástól élesen elválasztott hatáskört kívánt a küldöttségre ruházni, amennyiben rábízta a kisajátítás elrendelését, a kártalanítás megítélését és a végrehajtást.³⁴

A követek többsége azon a véleményen volt, hogy — miként Angliában is — a kisajátítás minden egyes esetben a törvényhozás által lenne elrendelendő, ezt azonban jórésük kivihetetlennek tartotta, hiszen Magyarországon az országgyűlés nem ülésezett folyamatosan, az pedig könnyen belátható volt, hogy a vállalkozók nehezen alkalmazkodtak volna a három évenként összehívott diétához. A karok és rendek természetesen a kormányszékekre sem kívánták ezen ügyet bízni, így egyedüli megoldásnak csak az említett, hazánkban példa nélkül állónak éppen nem mondható *országos állandó küldöttség* felállítása látszott. E megoldás ellen, az országgyűlés, ill. a törvényhozás kizárólagos kisajátító jogosultsága mellett ennek ellenére igen sokan kardoskodtak a kerületi és az országos ülésen egyaránt, közöttük olyanok is, akik magát a kisajátítást is elleneztek. Széll Imre (Vas vm.) az országgyűlés melletti érveit arra alapította, hogy „egyedül ez nyújthat biztosságot, hogy csak közszükség s haszon esetében fog a kisajátítás elve alkalmaztatni”, mert „a *magános birtok szentsége* olly alapelv polgári társaságban, hogy elvétele szükségének megbíralására... bármely biztosságban is elegendő támaszt nem talál”. Ehhez hasonlóan Hertelendy Miksa (Trencsén vm.) is azt emelte ki a diéta mellett, hogy „itt már kétségtelen tulajdon forog fenn”.

A kerületi ülésen a többség ezen nyomós érvek ellenére is a gyakorlatban kivihetőbb *commissio* mellett döntött. Az 1836. február 17-i országos ülésen ezután már nem annyira az országgyűlés elé való utalás, hanem e küldöttségnek az országgyűlés alá rendelése mellett hangzottak el megszívlelendő érvek. Gömör, Esztergom, Torontál és Fejér vármegyék követei azt kívánták, hogy a küldöttség működéséről a következő országgyűlésnek tegyen jelentést, amelynek „szabadságában maradván... azt továbbá is meghagyni, vagy változtatni, vagy... elenyésztetni”. Fejér, Turóc és Liptó vármegyék követei ezentúl azt is kívánták, hogy azok, akik sérelmesnek tartják a küldöttség eljárását, ill. (kártalanító) határozatát, *birtokon kívül* apellálhassanak az országgyűléshez. Gömör vármegye követe az első folyomodású fórumnak tekintett küldöttség kártalanítási végzése ellen a hétszemélyes táblához akarta biztosítani a fellebbezés lehetőségét.

Az előlülő személynök az egyes esetekben, így a hídügyben is, jónak tartotta egy országos küldöttség működését, állandó jellegű biztosság kiküldését azonban az ország alkotmányával ellentétben állónak tartva a kisajátítás elrendelését és foganatba vételét a végrehajtó hatalmat gyakorló, a „politikai kormányzást ellátó” *dikasztériumokra*, a kártalanítást pedig rendes bíróságokra kívánta ruházni. A követek közül fenntartás nélkül csupán Torkos Mihály (Moson vm.) és Aczél Antal (Arad vm.) támogatta ezen „alkotmányos” álláspontot, a kártalanítást illetően pedig Veszprém és Esztergom vármegyék követei is a „törvényes Ítéző Bírák” hatáskörét kívánták törvénybe iktatni.³⁵

³⁴ OT 455—471.

³⁵ OT 458—466.; OJ32—36 XIII. 391—418.

A vita ellenére a kerületi szerkesztésben elfogadott izenet, ill. törvényjavaslat főrendi táblai tárgyalásakor az alkotmányra, a hatalmi ágak elválására, sőt azon sarkalatos kiváltságra, miszerint a nemes csak törvényes királynak, nem pedig holmi országos küldöttségnek van alávetve, hangzottak el ellentmondások a kisajátítás tervezett szervezeti megoldása ellen. Többek között a tárnokmester és az országbíró is azt kívánták, hogy a kisajátítást az örökös tartományok példája nyomán ne az országgyűlésre vagy annak delegált szervére, hanem a *Helytartótanácsra* bizzák. Az országbíró „a dolgok szerencsés előmenetelét”-t is csak ezen az úton tartotta biztosíthatónak, szerinte ugyanis „a kormány befolyása nélkül egy vállalkozó sem fog munkához, s az országos biztosság iránt bizonynyal sohasem lesz oly hitellel”, mint a kormányzásokkal szemben. A viszontizenet ennek ellenére nem kívánta kiiktatni az országos állandó küldöttséget, csupán azt a feltételt szabta, hogy a meghozandó törvényben „Ő Felségének a’ törvények értelmében gyakorlandó legfőbb felügyelési helyben hagyási jussa nyilván tartassék fel”.

Nagyobb vitára vezetett a főrendeknél is a kártalanítási bíráskodást tárgyaló 4. § ügye. Gr. Majláth a „státustudomány” alapján azt fejtegette, hogy „valóságos hátralépés volna, ha az egy testületben politikai s bírói hatalmat egyesítenének”. Az országbíró, a tárnokmester és mások azt vallották, hogy a kárpótlási bíráskodásnak rendes bíróság elé kell tartoznia, de az elsőfokú ítélet ellen csak birtokon kívüli fellebbezésnek lehet helye. Velük szemben gr. Vay Abrahám és br. Vay Miklós hiába állították, hogy a küldöttség a törvény erejénél fogva ugyancsak törvényes (delegált) bíróság lesz, br. Prényi (Perényi) pedig hasztalan érvelt azzal, hogy a „summarius utra” terelt kártalanítás elhúzhatja az eljárást, a többség a „tapasztalt nemzetek példáját” követve azt foglalta a viszontizenetbe, hogy ha „kérdéses birtok becsárát” illetően „az országos küldöttség nem egyeztethetné meg a’ feleket, azt sommás per útján fogja az illető törvényes bíróság határozni, szabad lévén ezentúl a’ meg nem elégedett félnek a’ birtokon kívüli feljebbvitel”.³⁶

A küldöttséggel kapcsolatban a „vizontizenetben” szándékosan homályban hagyott királyi felügyeleti és jóváhagyási jog, valamint a Tripartitumra való hivatkozás heves ellenzést váltott ki a kerületi ülésen. E jogot a karok és rendek semmiképpen nem kívánták úgy elismerni, hogy annak esetről esetre való gyakorlásával a király a dikasztériumok alá rendelhesse az országos állandó küldöttséget. Bernáth Zsigmond azon érvelése nyomán, miszerint a király egyébként is köteles végrehajtani és végrehajtatni a törvényeket, miközben alkotmányos felügyeletet is gyakorolhat, ezen általános elvnek a törvényben való kitételét a többség feleslegesnek vélte, s csupán annyival kívánta kiegészíteni a 2. § eredeti szövegét, hogy — amint az már korábban is felmerült — „az országos küldöttség . . . minden általa teljesítettekről körülményes tudósításait időről időre Országgyűlései eleibe terjeszteni köteleztetik”. E szavazás után Pest, Trencsén és Komárom vármegyék még egy közvetítő módosítást tettek, amelyben azt javasolták, hogy „az országos választmány egyik részét az ország rendei, másikat a fejedelem nevezze ki, s egyiknek a másik kinevezéséhez szöjlője ne legyen, de aztán ezen vegyes biztosság minden további helybenhagyás nélkül munkálkodhasson”. Bár kezdetben egy-két szó többséggel keresztülvihetőnek látszott e megoldás, mivel a kinevezendő tagok arányában nem sikerült megegyezni, ez az indítvány is kútbaesett.³⁷

³⁶ OT 527—539.

³⁷ OT 556—567.

Az 1836. március 22-i országos ülésen is elsősorban a kártérítés ügyében való bíraskodás került a vita gyújtópontjába. Deák Ferenc és Beöthy Ödön továbbra is a küldöttség hatáskörében kívánták tartani e kérdést is. A bihari követ szerint a rendeknek a hatalommegosztás kapcsán „szerfeletti nehézségekkel kellene megvívni, hogy azon elv általános alkalmazást nyerjen, illy körülmények közt miért kell ilyen egyedül a' jelen kérdésben megtartani azon elválasztási alaptételt”. Deákkal együtt ő is lehetetlennek tartotta, hogy egyetlen vállalkozással kapcsolatos kártalanítás „a' vállalat kiterjedéséhez képest sok és különféle rendes bírakra” szakadjon, akik még sommás per mellett is elhúzhatnák s fölöttébb költségessé tehetnék az eljárást. Bernáth Zsigmond a vállalkozók számára riasztónak és elijesztőnek tartotta azt, hogy a törvényhatóságok rendes bíróságai bevonásával „annyi féle lesz az Ítélet, a' hány bíró”, Bars vármegye első követe pedig azt az elfogultsági kifogást hozta fel, miszerint „a Törvényhatóságoknál a' tisztviseleknek a' birtokosokkal való sokféle összeköttetések miatt [öket] nem tekinti olly független és részrehajlatlan bírának, mint az országos Küldöttség tagjairól ezt méltán felteheti”. Bár még néhány követ rajtuk kívül is az első izenet vonatkozó részét fenntartó indítvány mellett adta le voksát, a többség hajlandó volt engedni a főrendeknek, s így a tábla második izenetében a *rendes bíróságok* bevonása mellett foglalt állást. Ennek értelmében abban az esetben, ha a felek egyezsége nem jutnak, a vármegyékben az alispáni szék, szabad királyi városokban a városi tanács, szabad kerületekben az egyes lakosok birtokát illetően a helybéli tanács, az egész községet illető ügyekben a kerületi törvényszék, a Jász-Kun kerület által közösen birtokolt jószágokra vonatkozóan a nádor által rendelt bíróság jár el. Az eljárás menetére vonatkozóan a javaslatban csak az állt, hogy e fórumok a becsű megtétele után egyezséget kötelesek megkísérelni, ha pedig ez nem sikerülne, a felek meghallgatásával és az adatok, valamint a körülmények megfontolásával *sommás úton* ítélik meg, hogy „a vállalkozók a tulajdonosoknak minő kárpótlással tartozzanak”. A meg nem nyugvó fél ezen ítélet ellen egyfokú fellebbezéssel élhetett.³⁸

A főrendek 1836. március 28-i ülésén voltak ugyan hangok a királyi felügyelet mellett, mivel azonban azt elvileg az alsótábla sem kívánta kizárni, e törvényben való kifejezett megemlítésétől elálltak. A második viszontizenet a sommás eljárás helyett azt ajánlotta, hogy „a' bíróság által eszközözendő egyezés nem sikerülése esetében a' véghezvitt bírói megbecsülés szerint kiszámítandó becsár tétessék le az illető Törvényhatóságnál, és... gondviselése alatt ... a' per kimeneteléig tartassék, a' meg nem nyugvó fél pedig birtokon kívül folytassa követelését”. A főrendek álláspontja szerint e birtokon kívüli perben a „tulajdon felőli bíraskodás”-t kell mintául venni, miért is „a feljebbvitelnek egész a' legfőbb Törvényszékig” utat kell nyitni, „mivel ez úgy is birtokon kívül történvén egyik félre nézve sérelmet nem okoz, a' másiknak pedig teljesebb megnyugtatóra szolgálhat”.³⁹

A karok és rendek táblájának 1836. április 13-i harmadik izenete nem fogadta el a de facto utólagos kárpótlással járó eljárási módosító javaslatot, „mivel éppen az illető tulajdonosoknak szolgálna legnagyobb rövidségére; 's még igazságos sem volna, ha pereik minden felyebbviteli Ítélszéken keresztül viteléig sem átalengedni tartozott földjeiket, sem azokért kárpótlás fejében megítélt pénzeiket nem használhatnák”. A sommás út fenntartásával abba

³⁸ OJ32—36 XIV. 71—74., 78—80.

³⁹ OT 598—600.; OI32—36 VII. 289—290. (Nr. DLXXX.)

mindamellett beleegyeztek, hogy a fellebbvitel egészen a hétszemélyes táblaig történhessék.⁴⁰

Mivel a király nem fogadta el az országgyűlés által felterjesztett törvényjavaslat azon sarkalatos pontját, amely a királyi felügyelet kifejezett megemlé-tése nélkül a kereskedés fellendítését célzó magánvállalatok engedélyezését, vonalaik meghatározását, valamint az ezekbe eső földterületek kisajátítását az országos állandó küldöttségre kívánta ruházni, a karok és rendek közvetítő megoldás gyanánt azon 13 — már a kereskedelmi előmunkálatokban is fel-vázolt — útiránynak a végpontjait kívánták csupán törvénybe iktatni, ame-lyekben elvileg szükségesnek tartották a vasutak, ill. csatornák építését. A ja-vaslat eredeti szerkezete is hangsúlyozottan kiemelte, hogy a vállalkozók épí-tési szándékukat „jövendőre mindenkor a Törvényhozás előtt bejelenteni tar-toznak”, s a vállalatok egész vonalának megállapítása a törvényhozást illeti. Ily módon a törvényben lefektetett útvonalakat csak a jövő országgyűlésig határozták meg, ideiglenes jelleggel. Mindezt az országos ülésen Somogy vár-megye első követe még azzal is kibővítenének tartotta, hogy a vonalmegállá-pításon túl „az ezekhez tartozó tárgyak eránti rendelkezések” is a törvény-hozást illetik. A főrendek arra hivatkozással, hogy e megfogalmazást a király nem fogja elfogadni, módosítást javasoltak.⁴¹ Ennek nyomán 1836. május 1-én került megállapításra a végleges szerkezet, amely már hallgatott a törvény-hozás jogainak elvi fenntartásáról, s csupán a törvénycikk „ideigleni határo-zat” voltát emelte ki. Ennek megfelelően a törvénybe felvett vonalakon a kisajátítás tényleges kimondása, amely eredetileg az országos állandó küldöt-tség helyett „a jövő Országgyűlésig a’ Fő-Kormányzók, jövendőben pedig a Törvényhozás” jogkörébe került volna, végül is egyedül a főkormányzók (*Helytartótanács*) hatáskörébe jutott.⁴² A rendek tehát elérték ugyan céljukat, amennyiben utat nyitottak a kereskedelem fellendítését célzó kisajátításoknak, szervezeti téren viszont nem tudták keresztül vinni elképzeléseiket, s bele kellett egyezniük abba, hogy a már működő szervek járjanak el annak tény-leges megvalósításában.

Az 1839–1840. évi országgyűlés három olyan törvényt alkotott 1840 áprí-lisában–májusában, melyek a kisajátítási esetek körét tovább bővítették, bár konstrukciójukban megmaradtak az 1836: XXV. tc. keretei között. Ezek a cikkelyek sorrendjében — a vízszabályozásról rendelkező 1840: X. tc., a „Du-nát a Tiszával összekötő csatorna” megvalósítását első ízben tervbevevő 1840: XXXVII. tc., valamint a Magyarországon keresztülvezetni tervezett Bécs—Trieszt közötti vasút megépítéséről szóló 1840: XL. tc. voltak.⁴³

Intézményünket illetően jelentősebb nézeteltérés egyedül a Vécsey Miklós és br. Sina György vezette vállalkozó társaságot a Duna–Tisza csatorna épí-tésével megbízó és részére a kisajátítási jogot biztosító törvényjavaslattal kap-

⁴⁰ OJ32–36 XIV. 298.; OI32–36 VII. 339–340. (Nr. DCXIII.)

⁴¹ OT 663–668.; OJ32–36 XIV. 268–277.; OJ32–36 VII. 590–591. (Nr. DCCXXIII.), 626–627. (Nr. DCCLI.)

⁴² OI32–36 VII. 715–716. (Nr. DCCXC VIII.)

⁴³ A három törvénycikk létrejöttére lásd: Konkoli Thege Pál: *1840-dik évi or-szágyűlés* (Pesten, 1847.) II. 388–389., 426., 478–480., 486., 508., 517–522., 524., 537., 560., 579., 581., 591., 599.; *Felséges első Ferdinánd... királytól szabad királyi Pozsony városában 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyar-ország Közgyűlésének írásai* (Pozsony, 1840.) (= OI39–40) III. 303–304. (Nr. 267.), IV. 52–54. (Nr. 321.), 207–209. (Nr. 544.), 268–269. (Nr. 511.) A hivatkozott „írásk” csak a vízszabályozási törvénycikkre vonatkoznak.

csolatban merült föl. Az építést pártoló követek az 1840. április 16-i kerületi ülésen kiálltak a kisajátítás intézménye mellett; közöttük Deák Ferenc kiemelte a javaslat egyik fő elvét, miszerint „azon föld területet, mellyen a' csatorna vezetetik a tulajdonosok átengedjék; — ezen jogot csak a *status adhatja, mert magán tulajdonba vág, de a' közjó tekintetéből minden művelt statusban divatozik*”.⁴⁴ Maga a törvényjavaslat kisajátítás révén a társaság „örök tulajdonába” kívánta adni nem csupán a csatornát, partjait és vizét, hanem a vontató utak kiépítésére, a csatorna és vize tisztítására, a felügyelői hajlékok építésére szükséges területet; sőt ezt is kimondta: „...*végre mint-hogy azon vízi-erő, melly a csatornában létez, használatlan ne maradjon, a' társaság által a' csatorna mentében ne talán építendő malmoknak és vízi-erővel munkálló gyáraknak felállítására szükséges térre is*” kiterjed a kisajátítás.

Az előbbiekkal együttjárt bizonyos *kisebb királyi haszonvételi jogok* megszerzése. Jelesen a víz tulajdonából önként következett, hogy abban a *halászat joga* csakis a társaságot illetheti, amint hogy malmokat is csak akkor építhet, ha az *örlési (malomtartási) jogot* — miként az ingatlan tulajdonjogát — „tökélletes kárpótlás” ellenében megszerezte. A gyárépítés nem lévén feudális előjog, arra földesúri jogot nem kellett kisajátítani. A javaslatot megszövegező kerületi választmány sietett azt is kijelenteni, hogy a „vállalkozók... a' csatornában vagy ahhoz tartozó kisajátított téren, az örlésen és halászaton kívül egyéb királyi haszonvételt és földes úri jogokat nem gyakorolhatnak” (6. §).⁴⁵ Az országgyűlésnek adott királyi válasz a kisajátítást illetően részint az 1836: XXV. tc. kártalanítási rendelkezéseire való kifejezett hivatkozást igényelte, részint e korábbi törvény által megszabott keretek közé kívánta szorítani a kisajátítható jószágok és jogok körét. Ellenezte a malmok és gyárak építését, s természetesen a malomtartási jog kisajátítását is. A rendek a királyi leíratra adott válaszukban készségesen beleegyeztek az 1836: XXV. tc. 3. §-ára való kifejezett hivatkozásba, az utóbbiakat illetően azonban kitartottak álláspontjuk mellett. Azt a körülményt, hogy e korábbi törvény nem rendelkezett e kérdésekről joggal nem tekintették mérvadónak, hiszen abból „*nem következik, hogy azon törvénynek rendelete, ha különben köz-érdek kívánja tovább ne terjesztessék*”. Amellett, hogy a társaság különben elállhat a vállalkozástól, azt az uralkodó által nem akceptált logikus érvet is felhozták, hogy „a' nemzeti ipar a' felállítandó malmok és gyárak által nevezetesen emelkedni fog és így a' köz társaság minden tekintetben gyarapodik a nélkül, hogy a kisajátítás útján minden tekintetben kármentesítendő legkisebb rövidséget szenvednének”. Az országgyűlés érvelése nem győzte meg a királyt, s a kancellária a törvénycikkek *concentratio*-ja alkalmával keresztül is vitte a vonatkozó passzusok törlését, így a törvényben az ingatlanok mellett csupán a *halászati jog* kisajátítása maradt benne.⁴⁶

E törvények 1848 áprilisáig maradtak hatályban, amikor az 1848. XXX. tc. a „jövőre nézve” eltörölte rendelkezéseiket, anélkül azonban, hogy némely, a független felelős minisztériumnak a vízszabályozás és a vasútépítés terén adott ideglenes felhatalmazáson túl újabb átfogó szabályozást nyújtott volna a ki-

⁴⁴ Konkoli Thege 479—480. Vö. Harrer 67.

⁴⁵ OI39—40 IV. 65—66. (Nr. 331.)

⁴⁶ OI39—40 IV. 222—223. (Nr. 470.), 232—233. (Nr. 481.), 267—268. (Nr. 510.), 307—308. (Nr. 556.)

sajátításról. Magától érthető, hogy az újabb vaspálya-építések engedélyezése a jövőben is a *törvényhozás joga* maradt (2. §.), ennek azonban a forradalom és szabadságharc nehéz napjaiban csak elvi jelentősége lehetett.

A kisajátítás szabályozása az abszolutizmus korában

Az 1848—1849. évi népképviselői országgyűlés nem alkotott újabb törvényt az 1848. XXX. tc. által hatályon kívül helyezett 1836: XXV. tc. helyébe. Hiába is alkotott volna, hiszen a szabadságharc idején gyakorlati haszna úgyszemint lett volna, azután pedig az egész magyar jogrendszer elvileg hatályon kívül helyeztetett, helyét az osztrák jog váltotta fel, amely legfeljebb csak azt tette lehetővé, hogy az egykori Magyarország területén fekvő koronaországok speciális viszonyait külön jogszabályok rendezzék.

Az osztrák Általános Polgári Törvénykönyvnek (OPTK) 1853-ban hazánkban való hatálybaléptetését követően az e helyütt nem vizsgálendő speciális *bányajogi* szabályokon túl két kisajátítási jogszabály jelent meg. Az 1838. évi osztrák birodalmi vasúttörvényt uralkodói felhatalmazás alapján 1854. szeptember 14-én a birodalmi kereskedelmi, ipari és középítészeti minisztérium rendelete váltotta fel, amely a katonai határőrvidékeken kívül „minden koronaországokra” kiterjedt. A közúti és vízi építkezésekkel kapcsolatos kisajátításokat a belügy-, az igazságügy- és a kereskedelmi, ipari és középítészeti miniszterek 1857. április 21-én külön szabályozták „Magyar-, Horvát- és Tótországra, a Szerbvajdaságra, a temesi bánságra és Erdélyre” vonatkozóan.⁴⁷

A kisajátítás alapelve hazánkban továbbra is az OPTK 365. cikkelye által is megfogalmazott *közzjó (das allgemeine Beste)* maradt. Érdekes, hogy az 1857-es rendelet mellett a „köztekinteteket” (*öffentliche Rücksichten*) említi, ami lényegileg ugyanazt jelentette. A kisajátítás közvetlen célja e jogszabályok szerint csakis *közcélú* vaspálya építése (1854), illetve „közúti vagy vízépítészeti művek készítése, kiterjesztése vagy fenntartása” (1857) lehetett.

A vaspálya-építési engedélynek szükségképpen magában kellett foglalnia az OPTK 365. §-a szerinti kisajátítási jogot (*das Recht der Expropriation*) is, „de csak azon térekre nézve, melyek a vállalat létesülésére *nélkülözhetetlenül szükségesnek* ismertetnek”. Az 1857-es rendelet a korábbihoz hasonlóan a telek, kavicsgödörök és kőbányák „maradandólag” (*bleibend*) történő, a tulajdonjognak az államkincstárra való átszállását eredményező kisajátítása mellett ismerte az ideiglenes használatra (*die zeitliche Benützung*) való kisajátítást is, melynek tulajdonjogi kihatása nem volt.

A végleges kisajátított ingatlanért az osztrák jog szerint is kárpótlás (*Entschädigung*) járt, minek mértékét bírói (1854), ill. rendes (1857) becsűje (*gerichtliche*, ill. *ordentliche Schätzung*) határozta meg. Ennek megfizetése vagy bírói letétbe helyezése után szerezte meg a vaspálya-vállalat (1854) ill. az államkincstár (1857) a jószág tulajdonát. Az ideiglenes kisajátítás idejére a telek, ill. kőbánya tulajdonosa évi járadékot élvezett, amit szintén részrehajlatlan becsú alapján állapítottak meg.

A kisajátítási eljárás e szabályozások szerint is két szakaszra oszlott. A vasúti kisajátítás lényegileg abban tért el a korábbi alkotmányos magyar

⁴⁷ *Landes-Regierungsblatt für das Königreich Ungarn. Magyarországot illető Országos Kormánylap* (Ofen-Buda) Jhrg. V. (1854), Erste Abtheilung, XXII. Stück 597—603. Jhrg. VIII. (1857), Erste Abtheilung XI. Stück. 249—251.

rendszerétől, hogy a vállalkozóknak nem a törvényhozás, hanem az annak helyét egymaga betöltő *uralkodó* adhatott — a kereskedelmi, ipari és középítészeti, valamint a belügyminisztérium és a hadsereg főparancsnokság előzetesen egyeztetett véleménye alapján — a kisajátítási jogot is tartalmazó engedélyt. A vasútépítésre szükséges terület mértékének megállapítása, azaz a szoros értelemben vett kisajátítási határozat meghozatala „az illető koronaország helytartóságát 's a' további folyamodás útján a' belügyminisztériumot” illette meg. Lényegileg ugyanezt tartalmazta az 1857-es rendelet is azzal a különbséggel, hogy a kisajátítási határozatot (*Expropriation-Erkenntnis*) hozó „politikai országos hatóságtól” (*politische Landesstelle*) a Belügyminisztériumhoz lehetett fellebbezni, amely azt az érdekelt minisztériumokkal egyetértésben bírálta el. A kártalanítási eljárást illetően az 1854-es rendelet csak azt tartalmazta, hogy a kisajátító vaspálya-vállalat a „kisajátító ítélet” jogerőssé válása nyomán köteles megfizetni vagy letétbe helyezni az igénybevett föld bírói becsűjét, miből önként következnek, hogy azt csakis bíróság, mégpedig az ún. dologi bíróság (*Real-Instanz*) állapíthatta meg. Mint mondtuk, az így megállapított becsérték megfizetése után a jószág a kisajátító tulajdonába került, aki azt nyomban birtokba is vehette, a kisajátított pedig birtokon kívül élhetett jogorvoslattal, ha a becsűvel kapcsolatos és a „bírói művelet iránti minden szabályok meg nem tartattak”. Érdekes, hogy az 1857-es rendelet szerint a kártalanítás is „közigazgatási úton” került megállapításra, de az azzal „meg nem elégedők a kártalanítás mennyisége iránt rendes perúton” jogorvoslattal élhettek.

E rendeletek elvileg az 1861. évi Országbírói Értekezlet által megalkotott, törvénnyé ugyan nem vált, de a szokásjog által bevett *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok*ig maradtak hatályban. Az ITSZ 1. §-a némi „pótlásokkal” visszaállította a „magyar polgári anyagi magán-törvények” hatályát, anélkül azonban, hogy a kisajátításról bármit is mondott volna. További kutatás feladata lesz annak tisztázása, hogy a kiegyezés előtti időszakban (1861—1867) a kisajátítási gyakorlatban, mely egyébként formálisan már hatályon kívül helyezett jogforrásokat alkalmazták.

A kisajátítás az 1865—1868. évi országgyűlésen

A kisajátítás átfogó szabályozásának szükségességét a burzsoá fejlődés kiöntakozása, különösen pedig az azzal együttjáró vasútépítés, folyamszabályozás és az ország fővárosának kialakítása vetette fel. A kiegyezést tető alá hozó 1865—1868. évi országgyűlés az 1868-ban eseti jelleggel elfogadott vasút-engedélyezési törvények (1868: VIII., XII., XIII., XXXVII. és XLV. tc-ek) mellett e tárgyban két törvénycikket is alkotott. Az egyik az általános kisajátítási törvény volt (1868: LV. tc.), a másik Buda és Pest városok területén való kisajátításokról (1868: LVI. tc.) rendelkezett.

A kisajátítás általános szabályait összefoglaló törvény javaslatát Horváth Boldizsár „igazságügyér” 1868. március 16-án látta el aláírásával, melyet az 1868. május 22-i minisztertanács „csekélyebb irányú módosításokkal” magáévá tett és így a miniszter 1868. július 20-án a képviselőház asztalára helyezhette. A házszabályok szerint előbb az egykori kerületi ülés helyébe lépő osztályok vitattak meg, majd az azok elnökeiből alakult központi bizottság elé kerülve „néhány differentiák miatt, melyek a közlekedési és az igazságügyi minisztériumok közt fenforogtak”, megakadt. Miután ezek a nehézségek — amelyekre

egyelőre csak a javaslat bizottsági módosulásaiából következtethetünk — elhárultak, a benyújtó miniszter sürgetésére Halmosy Endre előadó 1868. november 20-án terjesztette elő a házban a bizottsági jelentést, ill. a javaslat bizottsági szerkezetét, melyeket az 1868. november 23-án tűzött napirendjére. A javaslat általánosságban szó nélkül elfogadhatott, s a részletes vitában is többnyire csupán másod-, sőt harmadrendű kérdések körül bontakozott ki némi polémia a kormány és a balközép között. A szokatlan gyorsaság oka az volt, hogy az ügy a törvényhozási ciklus legvégére maradt. Amint Vukovics. Sebő találóan megjegyezte, „mennél inkább közeledünk az országgyűlés végéhez... vagyunk kényszerítve arra, hogy a tárgyakat sietve elintézzük”. A vitában egyetlen elvi jelentőségű kérdés a javaslat 3. § (4) és (5) bekezdésének Tisza Kálmán által sikertelenül javaslatba hozott törlése volt. A balközép vezérének a törvényhozás szerepének növelését célzó indítványához kapcsolódóan említette fel Ghyczy Kálmán, hogy a „tulajdonnak kisajátítása oly fontos dolog, mely több országban egyedül csak a törvényhozás közbejöttével és engedélyével létesíthető, és épen azon ország, mely erre a legnagyobb figyelmet fordítja és a hol a közhasznú vállalatok legnagyobb mérvben létesíttetnek, ti. Angolország, a kisajátítási tárgyakat a törvényhozás által intézteti el”.

A főrendi ház a hozzá átkerült javaslatot jogügyi bizottmányának adta ki; ez 1868. december 2-án elő is terjesztette jelentését, mely üzenet formájában 1868. december 5-én került a képviselők elé, s miután a benne javasolt kisebb módosításokat a miniszter javaslatára a ház magáévá tette, mód nyílt a törvényjavaslat felterjesztésére, ill. királyi szentesítésére, végül pedig 1868. december 9-én, az országgyűlés utolsó ülésén kihirdetésére.

Miután sem a miniszteri javaslat, sem a központi bizottsági szerkezet nem tartalmazott indoklást, ill. elvi értékelést, a törvény általános jellemzéseként egyedül a főrendiház jogügyi bizottmányának jelentéséből idézhetünk, amely a kormány álláspontját is visszatükrözte. A javaslat — mondta a gr. Cziráky János és br. Majthényi László által jegyzett jelentés — „lényeges haladást jelent a törvényalkotás e szakmájának körében, általában kiegészít hézagokat, melyeket az 1836: XXV. tc. fenhagyott, s midőn egy részén értékes biztosítékot nyújt a tulajdon oltalma tekintetében, a törvény védelme alá helyezi a közérdeket az egyes tulajdonosok túlságos követelései ellenében; a birtokos jogos igényeinek kielégítése mellett pedig viszont biztosítja a közhasznú vállalatok létrejöttét, kiválóan pedig az országos közlekedési eszközöknek, a közvagyonosodás érzékeny hátrányára tartósan elmulasztott gondozását, s midőn ez alapelvekből kiindulva kimondja az állam jogosultságát a magán tulajdonnak a közérdek tekintetéből szükségelt részét igénybevenni, ezt a teljes és valódi kártalanítás feltételéhez köti, egyszersmind az eljárásnak az alaposság és gyorsaság követelményeihez képest való tüzetes megállapításával szabatosan közelíti az érdekelt felek jog- és kötelesség-körét, szabályozza az államhatalom közegeinek az eljárás e neme körüli teendőit”.⁴⁸

A buda-pesti kisajátítások tárgyában 1868. november 9-én benyújtott speciális törvényjavaslat az előbbinél jóval gyorsabban áthaladt a törvényhozás máskor egyébként komótosan működő gépezetén. A képviselőház már 1868.

⁴⁸ Országos Levéltár Minisztertanácsai jegyzőkönyvek xerox másolatai (= OL Mtjkv.) 1868. május 22.; Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai (= KI65—68) V. 150—163. (Nr. 292.), VI. 319—334. (Nr. 375.), Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (= KN65—68) X. 401—409., XI. 343., 396., 459.

november 30-án megkapta a központi bizottság egyetértő jelentését, az 1868. december 2-i vita pedig — ha lehet — még az előbbinél is csendesebben zajlott le. Ez annak is köszönhető, hogy Pest városának azon kérelmét, miszerint a közlekedési miniszterrel szemben véleménye nem egyezvén, az országgyűléshez fordulhasson, már a bizottság méltányolta, amely egyébként — igaz inkább csak technikai jelleggel — e javaslatot igen alaposan felforgatta. A javaslat az 1868. december 3-i olvasás után a lehető leggyorsabban megjárta a főrendiházat, majd pedig az előzővel egyszerre ki is hirdettetett.

E törvénycikk alapvető célja az volt, hogy megteremtse Buda és Pest testvér-, ill. ikerfővárosok egyesítéséhez, az ország igazi gazdasági, politikai és szellemi centrumává emeléséhez szükséges építkezések előfeltételét képező speciális jelleg kisajátítások legális alapját. Amint a központi bizottsági jelentés mondta, a javaslat célja az volt, hogy „a testvér fő városokat úgy egészségi, valamint forgalmi és szépítészeti tekintetben a művelt világ jól rendezett fővárosai közé” emelje. Dicsérőleg szólt róla a főrendiházi bizottmányi jelentés is, amely azt emelte ki, hogy „a tulajdoni jog messze terjedő korlátozása, az egy részt a kérdésben forgó közérdek fontossága által indokolva, más részt a tulajdonaiktól megválni kényszerült birtokosok jogos igényeit biztosítva látja azon gyors részrehajlatlan és alapos lejárason kívül... a kártalanítási összeg... által” is.⁴⁹

E két törvénycikk intézményi (dogmatikai) bemutatását rendelkezéseik párhuzamba állítása révén véljük legszérencsebben megoldani, annál is inkább, mert a kisajátításokért szóló általános törvény alapvető rendelkezései a fővárosi kisajátításokra is vonatkozáva, az utóbbi speciális szabályozás csak az ott felmerülő különös kérdéseket öleli fel.

A kisajátítás *elvi alapját* az általános törvény a *közjőban* fogalmazta meg (1. §), amihez fővárosi törvény csak azt tette hozzá, hogy a „kisajátítási igénylő vállalat szükséges vagy hasznos volta sohase magán, hanem mindig *országos érdekek*, vagy *Pest és Buda városok közérdekei* szempontjából ítélendő meg” (3. §). Ezen elvi alapon fogalmazták meg a törvényhozók azon *közvetlen célokat* („*jögcímek*”-et), amelyekre vonatkozóan sor kerülhetett kisajátításra.

Az általános törvény az 1836: XXV. tc. által már szabályozott vasút, ill. csatornaépítés mellé felvette az akkor szándékosan kívülrekesztett közút-építést, a folyók szabályozását, a vizek és mocsarak lecsapolását, a futóhomok meggátlását, valamint hidak, kikötők építését, távirdák felállítását, parti rakhelyek és raktárak (dokkok) készítését és a hadi erődítéseket, amelyek részben már korábban is — törvény hiányában is — okot adtak a magánvagyon igénybevételeire.

A pesti kisajátítási statutum nyomán nem lehettek egészen újak a fővárosi törvény által meghatározott expropriationalis célok sem, eszerint ugyanis a két főváros területén kisajátításra kerülhetett sor a) közegészségi, kereskedelmi, közlekedési vagy szépítési alapon új utcák és terek nyitása, ill. a meglevők szélesítése vagy egyenesítése végett; b) a már létező iskolák, közkórházak, tébolydák, vakok és süketnémák ellátását biztosító intézetek, szegényápolodák, börtönök és dolgozó házak nagyobbítására; c) történeti emlékek felállítására, fenntartására és oltalmazására és d) a központi bizottság által tett kiegészítés nyomán államépületek emelésére és nagyobbítására (1. §). Ezen túlmenően a

⁴⁹ OL Mtjkv. 1868. október 14., október 25.; KI65—68. VI. 197—211. (Nr. 356.), VII. 44—58. (Nr. 406.), 116—117 (Nr. 431.) KN65—68. X. 244., 353.

törvény lehetőséget nyújtott a népesebb utcákon és köztereken, ill. azok közepében levő egészségre ártalmas, a közönségre egyébként kellemetlen hatású, ill. tűzveszélyes gyárak és üzletek kisajátítására is (2. §).

Az általános törvény kifejezetten kimondta, hogy a „*kisajátítás tárgya csak ingatlan vagyon lehet*” (4. §). Ezután természetes, hogy a fővárosi törvény is csak arról szólt, hogy „Buda és Pest városok területén *ingatlan vagyon* kisajátítható” (1. §).

A kisajátított birtokokhoz kapcsolódó feudális természetű arányosítási és egyéb jogok, valamint szolgalmak közül az általános törvény értelmében csak azok voltak — közelebbi felsorolás nélkül — kisajátíthatók, amelyek a birtok természetéből okvetlenül folytak (6. §). Rendkívül fontos elvi jelentőségű szabály volt az is, amely a feudális eredetű kötöttségekkel és kiváltságokkal szakítva kimondta, hogy a „kisajátítás nem akadályozhatja se a kisajátítandó ingatlannak, se pedig a tulajdonos- vagy birtokosnak a minősége”. Ennek révén sor kerülhetett pl. a hitbizományi birtokok kisajátítására is.

A kisajátítható ingatlan nagyságára vonatkozóan a törvény hangsúlyozottan csak „a vállalat létrehozására *okvetlenül szükséges*” területre, ill. területrészre engedte meg az igénybevételt (12. §). Emellett ideiglenes jelleggel csupán az anyagok előállítására, ill. levézetésére szükséges terek, valamint az azokhoz vezető utak által megkövetelt ingatlanokra tarthatott igényt a vállalat (9. §).

A *birtokrészek kisajátítása* a törvény szerint csak úgy történhetett, ha a földterületnek a tulajdonosnál maradó része használható vagy legalább oly mérvben értékesíthető volt, mint a kisajátítás előtt. Ha a birtok 3/4 része kisajátított, a tulajdonos követelhetette, hogy a fennmaradó 1/4 részt is vétesék igénybe, kivéve, ha a még le nem zajlott tagosítás révén birtokának elaprózódása egyébként is elkerülhető volt (15. §). A kisajátítandó föld tartozékai — így az épületek és a vízművek — csak egészükben lehettek a kisajátítás tárgyai (16. §). Beltelkek esetében a fenti általános szabály konkretizálásával még további esetekben volt joga a tulajdonosnak az egész birtok kisajátításának követelésére, ezzel azonban akkor nem élhetett, ha a kisajátító a megcsonkított telket egy, azzal érintkezésben levő másik birtokból hajlandó volt oly módon kiegészíteni, hogy az egy részének kisajátítása után is bizonyíthatóan megfelelt előbbi céljának (17. §). A törvény külön figyelemmel volt a tűzvédelmi szempontokra is. Ha a fennálló épületek tűzvédelme — a tetőzet anyagától függő sugártávolság szerint — másképpen nem volt megoldható, a vállalat ezeket is köteles volt kisajátítani (19. §). A fővárosi kisajátítási törvény a tulajdonosok fokozottabb védelme érdekében kimondta, hogy azok az egész ingatlankisajátítását kérhetik minden esetben, ha annak bármely része az 1. §-ban említett célokra szükséges volt. Ezzel szemben a kisajátítót városrendezési szempontból ugyancsak szélesebb körű kisajátítási jog, ill. a három év alatti beépítésre való kötelezés illette meg a tulajdonossal szemben (6—11. §§).

A kisajátítás fő szabályként *végleges* volt. Ez esetben a kisajátító vállalat az ingatlan *tulajdonát* szerezte meg. Kivételként lehetőség volt az ingatlan *ideiglenes* igénybevételére („kisajátítására”), amikor is a vállalat határozott vagy határozatlan időre annak *haszonélvezetét* (használatát) szerezte meg (5. §). Erre különösen a közutak és középítmények létesítéséhez szükséges anyagok megszerzése, lerakása, e célból való utak építése, továbbá árvizek megakadályozása és általában valamely *közszükség ideiglenes jellegű ellátása* adhatott okot (75. §). Épületeket, iparműveket, valamint művelés alatt álló kőbányákat és kőfejtő telepeket ideiglenes jelleggel nem lehetett kisajátítani (8. és 84. §§).

A kisajátítás e törvény szerint is csak *valódi és teljes kártalanítás* révén eszközölthetett (3. §). Lényegileg ugyanez vonatkozott az ideiglenes kisajátításra is, amelyre „mindig csak teljes kártalanítás” mellett volt lehetőség; valamint a budapesti kisajátításokra, amelyeknél a kisajátítandó ingatlan *valóságos értéke* szerint kellett megállapítani a kártalanítás összegét.

A kisajátítandó tárgyak értéke a „*becsléskor létező árak*” szerint volt meghatározandó. Ennek alapjául a törvény szerint a tiszta jövedelem, a „helybeli árak”, a haszonbérek és egyéb, a „közönséges adás-vételnél számbavétetni szokott körülmények” szolgáltak. Ezzel szemben nem lehetett figyelembe venni sem „a tulajdonosnak a tárgy iránti különös előszeretétét”, sem annak valamely beálló változástól, így folyamatban levő vállalat létesítéséből remélhető értékelelkedését. Ügyszintén nem voltak számításba vehetők azon javítások sem, amelyeket a birtokos a kisajátítási terv megállapítása után tett, hacsak nem szolgáltak egyszersmind a kisajátító vállalat hasznára is.

A fővárosi törvényben új elemként jelentkezett az a szabály, amely szerint a gyárak és egyéb üzemek felszerelési tárgyai csak azon esetben sajátítottak ki, ha az épülettől való elkülönítésük jelentékeny rongálódással járt. Mindemellett a „belszerelés” ki- és áthelyezésének költségei a netaláni értékcsökkenéssel együtt a kisajátító vállalatot terhelték.

A kisajátítás miatt járó kártalanítás főszabályaként *pénzösszegben* volt megállapítható, kivételesen azonban — belterületen vagy amennyiben a kisajátító és a kisajátított fél ebben egyezett meg — ingatlannal is történhetett. Ha a csereingatlan értéke nem érte el a kisajátított jószágét, a kisajátító köteles volt a különbözetet megfizetni, a kisajátítást szenvedő személy viszont felülfizetésre nem volt kötelezhető.

Bár a törvény kifejezetten nem mondta ki, azon rendelkezésből, amely szerint a kisajátító azon naptól kezdve, hogy „a kártalanítási árt lefizette vagy bírói kézre letette, a kisajátított tárgy után járó közterheket viseli”, csak arra következtethetünk, hogy a kisajátított jószág tulajdona a kártalanítás tényleges megtörténtével szállt át a kisajátító vállalatra. Ily módon a magyar törvényhozás kifejezett deklaratív rendelkezés nélkül is az *előzetes kártalanítás* elvét honosította meg.

Kivételesen a megállapított kisajátítási terv alapján a közlekedési miniszter a kártalanítási összeg bírói megállapítása előtt is lehetővé tehetette a jogerős kisajátítási tervbe felvett ingatlanon az általa „sürgősen szükségesnek” ítélt munkálatokat, ez azonban csupán a tényleges birtokbavételhez, nem pedig egyszersmind a tulajdon átszállásához is vezetett. E birtokbavétel feltétele az volt, hogy a kisajátító a létrejött, de még jóvá nem hagyott egyezségben megállapított kártalanítási összeget a tulajdonos részére fizesse meg, ill. ha egyezség nem történt, vagy ha az ingatlan a telekkönyvben feljegyzett igényekkel, ill. bekebelezett követelzettségekkel volt terhelve a telek kataszteri tiszta jövedelmének harmincszorosát készpénzben vagy a törvény által felsorolt értékpapírokban a birtok fekvése szerinti törvényhatóság pénztárába tegye le. Az eredeti javaslatban szereplő 20-szoros tiszta jövedelmet a tulajdonosok nagyobb biztonsága érdekében a főrendiház javaslatára emelték fel. Még ezen de facto előzetes kártalanításnak tekinthető fizetések esetében sem tehetett a vállalkozó a területen levő építményken a kártalanítási határozat meghozatala előtt változtatást.

A törvény külön figyelemmel volt a *haszonbérlok, használati élvezettel és szolgalmi jogokkal bírók* igényére, amelyek a miniszteri szövegezés szerint „ha

bejelentetnek, jegyzékbe veendők, de a kisajátítási eljárásnál tüzetesen nem tárgyalandók”. „A kisajátítási összeg a kisajátított ingatlan jogi természetét veszi fel — mondotta ezzel összefüggésben a 39. § —, s... a bérlok igényei a kisajátítási összeg haszonvételére terjednek ki”. A központi bizottság e szakaszokat újrafogalmazva arra szorítkozott, hogy kimondja, miszerint e harmadik személyek igényei a kisajátítást nem gátolhatják, ha pedig alapos kifogásaik nincsenek, azok csupán a kártalanítási összeg haszonvételére terjednek ki (38. §).

A központi bizottság az eredeti szövegezésből azon rendelkezést is kihagyta, amely szerint mind a tulajdonos, mind a bérbevevő a „törvény rendes útján” követelheték a kisajátítás folytán megszűnt bérleti szerződés miatti káraik megtérítését (39. §). Az új megfogalmazás szerint bérletmegszüntetés, bérletelengedés vagy a haszonbérleti viszonyok módosítása végett keresetek általában nem voltak indíthatók, kivéve ha

a) az egész terület kisajátított, amikor is a bérleti (haszonbérleti) szerződés azonnal megszűnt, vagy

b) a bérleti tárgy egy részének kisajátítása folytán a szerződés feltételei többé nem teljesíthetők, ill. a haszonbérleti tárgy olyan változást szenvedett, hogy előbbi rendeltetésének többé meg nem felelhetett, miért is a bérbevevő követelhetette annak megszüntetését (39. §).

A buda-pesti törvény kifejezetten kiemelte azt, hogy a kisajátítás folytán megszüntetett bérszerződés után kártalanítás nem jár. A bérbeadót terhelte viszont az előre lefizetett bér visszafizetése, ill. a bizottsági kiegészítés szerint a bérlo által tett beruházásokért adandó kártalanítás.

Az általános kisajátítási törvény szabályozta az eredeti tulajdonos, ill. — bizonyos esetekben jogutódai — *visszavásárlási jogát* is. (A miniszteri javaslat visszavételi, ill. elővételi jognak mondta ezt, a bizottság azonban a kisajátított tulajdonos helyzetét erősítendő átszövegezte a rá vonatkozó rendelkezéseket.) A volt tulajdonos e jogával a kártalanítási összeg teljes vagy aránylagos visszafizetése mellett akkor érhetett, ha

a) a vállalat az építésre adott határidő alatt folyamatba nem vétetett;

b) a vállalat befejezése után a kisajátított területről oly részterületek maradtak fenn, amelyeket a kisajátító áruba bocsát.

Amennyiben a kisajátított ingatlanban idő közben rosszabbodás állott be, a visszavevő, ill. visszavásárló a kisajátítótól kártérítést vagy árlevonást követelhetett. Ezzel szemben a kisajátítót a javulásért vagy értékelelkedésért ár-emelés nem illette meg. A kisajátítónak joga volt ezen ingatlanról annak romlása nélkül 90 napon belül ültetvényeit vagy más tárgyait elvinni.

Amint láttuk, az ideiglenes igénybevétel („kisajátítás”) is mindig csak teljes kártalanítás mellett volt gyakorolható. A dolog természetéből folyik, hogy ez a kisajátítási egyezség vagy határozat jogérvényének időpontjától „előleges félévi részletekben” *haszonbér* lehetett csupán, amelyet a kisajátító volt köteles szolgáltatni.

Mindkét törvény igen részletesen szabályozta a kisajátítás *szervezeti és eljárási kereteit*, amelynek négy szakaszra oszthatók.

Az általános kisajátítási törvény szerint kisajátításnak csak akkor lehetett helye, ha a vállalat, amelynek az kivételére szükséges, már engedélyeztetett (3. §). Ezen *engedélyt* országos vagy több törvényhatóságot érintő vállalat esetében maga a törvényhozás adta meg, az utóbbi alkalommal azonban — ha az illető törvényhatóságok megegyeztek — a közmunka és közlekedési minisz-

ter is megtehetette ezt. Ezen túlmenően kifejezetten a miniszter hatáskörébe utalta a törvény az országos utak és lóvasutak, valamint „az illető közegekkel lett előleges megállapodás nyomán” a hadi erősítésekre vonatkozó kisajátítások engedélyezését. A községi, városi, ill. törvényhatósági vállalatokat az adott önkormányzat meghallgatása nyomán „az illető miniszter” engedélyezte. A minisztérium jogkörének e tág körvonalazását, különösen a több törvényhatóság megegyezése folytán elé utalt ügyekben, ill. az országos utakra és lóvasutakra vonatkozó engedély esetében Tisza Kálmán és elvbarátai kifogásolták, s a javaslat vitájában azt javasolták, hogy ezek is utaltassanak a törvényhozás hatáskörébe. A kormány ebbe célszerűségi szempontokból nem egyezett bele.⁵⁰

A miniszteri javaslat a kisajátítandó területek meghatározását tartalmazó *kisajátítási terv megállapítását*, mint a kisajátítás első mozzanatát az abszolutizmuskori szabályozás mintájára az illetékes *közigazgatási tisztviselőre* kívánta ruházni, aki előbb írásbeli úton közvetített a felek — a kisajátítást kérő vállalat és a községek, ill. a kisajátítást szenvedő birtokosok — között, ha pedig ez nem sikerült, akkor meghatározott időben és módon a helyszínen tartott szóbeli tárgyalás alapján kísérelte meg a barátságos egyezséget, ill. ennek hiányában határozatot hozott. A meg nem nyugvó fél a határozat ellen a közmunka és közlekedési miniszterhez folyamodhatott, aki e felfolyamodás nyomán helybenhagyhatta, módosíthatta és hatályon kívül is helyezhette az első fokú határozatot. A végérvényes határozat képezte a kártalanítás alapját is.

A központi bizottság e rendszeren azt a nem lényegtelen változtatást tette, hogy az első fokú eljárást a törvényhatóság által kijelölt *bizottságra* ruházta. Ennek két tagját a törvényhatóság választotta, elnöké pedig a miniszter nevezte ki. Ha pedig e jogával nem élt, akkor az elnök kijelölése is az önkormányzatot illette meg. További változást szenvedett a javaslat a főrendiházban, ahol azt is beiktatták szövegébe, hogy a végérvényes határozatot a közmunka és közlekedési miniszternek az igazságügyminiszterrel egyetértésben kell meghoznia.

A *kártalanítás megállapítására* — hacsak a kisajátítási terv meghozatalakor létrejött egyezség erre is nem terjedt ki — az a *törvényszék* volt illetékes, mely a kisajátítandó ingatlan birtokbíróságát (eredetileg: dologi bíróságát) képezte (41. §). E törvényszék a kisajátítási terv hozzávaló érkezése után nyomban helyszíni tárgyalást rendelt el a felek között; erre *bírói küldöttséget* (egy bírót és egy tollvivőt) küldött ki. E küldöttség először egyezséget kísérelt meg, majd ennek sikertelensége nyomán a felek közreműködésével három tagból álló *szakértő bizottságot* alakított a becsü megejtésére, amely arról jelentést terjesztett elő. A küldöttség ezen előkészítő eljárás során keletkezett iratokat — az egyezségeket, ill. a szakértői jelentést — a törvényszék elé terjesztette, amely ennek alapján érdemben határozott. E határozatnak tartalmaznia kellett a) a kisajátítandó ingatlan pontos körülírását és b) a kártalanítás módjának s a kártalanítás mértékének meghatározását. Az érdekelt fél a határozat ellen a kártalanítási eljárásra vonatkozó szabályok megsértése miatt *semmisségi panasszal* élhetett, amelyet a királyi semmítőszék (eredetileg: „a kir. hét-személyes tábla... mint törlesztőszék”) bírált el.

Itt teszünk említést arról, hogy a miniszteri javaslat e „*kártalanítási eljárás*”-t eredetileg a francia példát követve „*kisajátítási eljárás*”-nak mondta. Ez nem csupán a fejezetcímben mutatkozott meg, hanem abban is kifejezésre jutott, hogy a törvényszék érdemi határozatában az említettek mellett „a ki-

⁵⁰ KN65—68 X. 401—402.

sajátítás elrendelését” is fel kellett venni, s erre utal még azon negatív jellegű szabály is, miszerint „a kisajátítás érdemleges elrendelése ellen... jogorvoslatnak helye nincs”.

A miniszteri javaslat érdemben egy szót sem ejtett arról, hogy a törvényszék revideálhatná a miniszter által véglegesített kisajátítási tervet, igaz nem is zárta ki ezt. Ezért látta szükségét a központi bizottság, hogy számos német tartomány és a korábbi magyar szabályozás mintájára a bírósági hatáskört kizárólag a kártalanításra korlátozza. Igaz, a törvény szerkezete így is sántított egy kicsit, hiszen a kisajátítási terv megállapítására vonatkozó közigazgatási eljárás nem nyerte el azt a megjelölést, ami joggal megillette volna; sehol sem szerepel ugyanis — szoros értelemben vett — kisajátítási eljárásként.

Buda és Pest területén az említett célokból a közmunka és közlekedési miniszter, valamint ezen városok „törvényes képviselője” rendelhetett el kisajátítást. Az előbbi esetben a kisajátítási terv megállapítására a miniszter 11 tagú *vegyes bizottságot* hozott létre véleményező hatáskörrel, amelynek öt tagját az érintett város, másik öt tagját és elnökét pedig ő maga bízta meg. Ennek jelentése nyomán a miniszter határozatban állapította meg a kisajátítási tervet, amely ellen a városi hatóság a törvényjavaslat eredeti szövegezése szerint felfüggesztő hatályú felterjesztéssel élhetett a miniszterhez, aki azonban ha korábbi határozatát fenntartotta, a város „minden további fennakadás nélkül” köteles volt azt végrehajtani. A központi bizottság Pest városának kérelmére ezt úgy módosította, hogy amennyiben a miniszter „a felmerült nehézségeket kölcsönös felvilágosítás folytán meg nem szüntetheti, a *törvényhozás engedélyét* köteles kieszközölni”.

A végleges kisajátítási terv ellen a személyesen és hirdetményi úton egyaránt értesített tulajdonosok, jelzáloghitelezők és — a bizottsági szövegezés nyomán — az egyéb telekkönyvi érdekelték 30 napon belül személyesen vagy képviselőik útján, írásban vagy szóban felszólalhattak az ezen célra alakított *felszólalási bizottság* előtt, amelynek az eredeti egygel szemben két tagját a városi tanács, elnökét pedig a miniszter nevezte ki. A kisajátítási terv elleni felszólamlásokat az általános kisajátítási törvényben megismert módon döntötték el, a kisajátító által megajánlott árral szembeni nyilatkozatok ügyében — amennyiben a miniszter azokat megadhatónak nem találta vagy külön egyezkedési tárgyalást nem rendelt el — bíróság határozott.

A fővárosi törvény francia és angol mintára e vitás kártalanítási eseteket a városi polgári törvényszék elnökének vagy helyettesének vezetésével működő, 12 tagból álló speciális *esküdtszék*re bízta. Pest város képviselő testülete a városban lakó teljeskorú házbirtokosok közül az e célból összehívott közgyűlésén 300, Buda pedig ugyanígy 200 esküdtet választott, akiknek mandátuma egy évig tartott. A sajtóesküdtszékekhez hasonlóan itt sem rendelkeztek esküdti képességgel az egyházi személyek, a katonák, a bírák, a fenyítő vagy büntetővizsgálat alatt álló személyek, valamint bizonyos testi fogyatkozásban szenvedők. A megválasztott esküdtek a szolgálat alól nem mentesülhettek, s e minőségüket akkor is megtartották, ha időközben megszűnt házbirtokosi státusuk, újraválasztásukat azonban nem voltak kötelesek elfogadni. A választás után három nappal a városi törvényszék nyilvános ülésén megállapította az esküdtek lajstromát. Az esküdtek egyébként sorsolás alapján rendes, ill. pótagi minőségben évnegyedenként (eredeti szövegezés szerint havonta) váltották egymást.

Az *esküdtszék* előtti eljárásban a közmunka és közlekedési miniszter jogi

megbízottja — eredetileg a koronaügyész — nyújtott be keresetet a kisajátítandó ingatlan birtokosa és a felajánlott kártalanítási összeggel meg nem elégedő telekkönyvi érdekelték ellen a városi törvényszéknél, melyben a kérdésnek az esküdtszék által való megállapítását kérte. Az eljárást vezető bíró gondoskodván a felek megidőzéséről és az esküdtek, ill. pótesküdek értesítéséről, a kitűzött időpontban sor került az esküdtszék megalakítására. Ez a sajtó-esküdtszék mintájára úgy történt, hogy a felperes és az alperesek indoklás nélkül a behívott 36 esküdt közül 12—12-t elvetettek, az így megmaradt 12 esküdt alkotta az esküdtszék. A felek ezen túl a törvényben részletesen szabályozott módon érdekeltég címén mind ellenük, mind az elnöklő bíró ellen indokolt kifogást tehettek. Az esküdtek elleni kifogásról jogorvoslat nélkül az elnöklő bíró döntött, akit az így esetleg kiesett tag pótlásának joga is megilletett, az elnök elleni kifogást pedig a helyettes elnök vezetésével az esküdtek bírálták el. Az esküdtszék, amelynek eljárása ez esetben is nyilvános és szóbeli volt, nem volt kötve a felek által produkált bizonyítékokhoz, az eset felderítése érdekében testületileg tartandó helyszíni szemlét, vagy az általános kisajátítási törvény szerint szakértői becst is elrendelhetett, tehát hivatalból is lefolytathatta a bizonyítást. A kártalanítás mértékét a bizonyítási eljárás után visszavonult esküdtek szótöbbséggel állapították meg, szavazategyenlőség esetén pedig a maguk közül előzetesen választott elnök szava döntött. A tárgyalást vezető bíróra így csupán az ítélet megszövegezése és kihirdetése maradt.

A kártalanítási összeg nem haladhatta meg az alperesek által követelt összeget és nem lehetett kevesebb, mint a kisajátító által megajánlott ár. A felek egyikének az eljárástól való távolmaradását úgy tekintették, hogy elfogadta a másik által követelt, ill. megajánlott kártalanítási összeget.

Az ítélet ellen az esküdtszék megalakítása és eljárása körüli precesszuális szabálysértések miatt a felek semmisségi panasszal élhettek, melyet a kir. semmitőszék ugyancsak nyilvános tárgyaláson bíralt el. Ha a panaszt alaposnak találta, akkor az ügyet új esküdtszéknek kellett tárgyalnia, amelyben nem vehettek részt azok az esküdtek, akik a korábbiak is tagjai voltak. Amennyiben a semmisségi panasz világos valótlanságot tartalmazott, a panaszost a semmitőszék pénzbüntetésben marasztalhatta el.

A két város törvényes képviselője által elrendelt kisajátítások esetében a terv megállapítása a közlekedési miniszterrel való tárgyalások útján történt. A végleges engedélyt jogorvoslat mellőzésével ő adta meg, úgyszintén hatáskörébe tartozott a munkálatok — benne a kisajátítás — folyamatos ellenőrzése is, amely adott esetben azok egyoldalú felfüggesztésével vagy betiltásával is járhatott. A felszólalási és kártalanítási eljárás attól az önként érthető különbségtől eltekintve, miszerint a felszólalási bizottságok ez esetben kizárólag a város által megbízott tagokból álltak, az esküdtszék előtti eljárásban pedig a miniszter megbízottjának helyébe a városi tiszti ügyész lépett, teljesen azonos volt az előbb ismertetettel. Külön szabály érvényesült a gyárak és tűzveszélyes üzletek kisajátítására vonatkozóan. Ezt szintén a városi hatóság rendelte el, amelynek határozata ellen az érintettek a miniszterhez folyamodhattak, aki végérvényesen döntvén a kérdésben a felszólalási eljárás megejtése nélkül nyomban sor került a kártalanítási eljárásra.

Végül megemlítjük, hogy e speciális esküdtszék állapította meg a kártalanítást akkor is, ha a két város területén az általános kisajátítási törvényben szabályozott kisajátításra került sor.

Az általános kisajátítási törvény miniszteri szövegezésében volt egy szakasz, amely arra utalt, hogy a miniszter nem pusztán a főváros, hanem a városok és községek rendezésének elősegítésére alkalmas speciális törvényjavaslat előkészítését vette tervébe.⁵¹ Mivel a bizottsági viták során ezen elgondolás csupán Budára és Pestre korlátozódott, az ország többi helységei továbbra is nélkülözték a kisajátítás intézményét, pedig ennek hiánya egyre inkább megmutatkozott.

Nagybánya városa pl. 1870. május 7-én a képviselőháznak bemutatott kérvényében azt kérte a törvényhozástól, hogy a fővárosi kisajátítási törvény a vidéki városokra is terjesztessék ki.⁵² A következő országgyűlés idején több város nyújtott be hasonló kérelmet, Boncs Döme képviselő pedig 1873. február 20-án interpellált is az ügyben. Ezen interpelláció szerint a vidéki városok városrendezési terveik keresztülvitelében a telektulajdonosok ellenállásába ütköznek, pedig fejlesztésük a törvényhozástól oly nagy támogatást élvező főváros mellett „a középosztály erősödését, a polgári elem gyarapodását és azzal az ipar fejlődését, a közvagyonyosodást eredményezi”. Pauler Gyula igazságügyminiszter válaszából kitűnően a kormány a különböző hatóságok, mindenekelőtt a városok nyomására foglalkozott e kérdés megoldásával. Az igazságügyminiszter szerint a főváros kisajátítási célok egy részét nem lehetett volna átvinni a vidéki városokba és községekbe. Különösen nem tartotta szükségesnek vidéken a városszabályozási vagy pusztán szépítési célú kisajátításokat. Figyelemreméltó, hogy a miniszter a kártalanítási eljárásban továbbra is számolt a kettősség fenntartásával, amennyiben ezt a községekben a rendes bíróságok, városokban viszont az esküdtzékek hatáskörébe kívánta utalni.⁵³ Bár a miniszter készségesnek mutatkozott egy ilyen javaslat betérjesztésére és egy új kisajátítási novella tervezete a Közmunka és Közlekedési Minisztériumban 1878-ban el is készült, mivel azonban a gyakorlat egy teljesen új kódex megalkotását igényelte, annak megalkotása tovább húzódott.⁵⁴

A kisajátítás az 1878–1881. évi országgyűlésen

Az 1879. március 12-i árvíz sürgetően vetette fel a kérdés Szegedre való szabályozását, hiszen a földig lerombolt város újjáépítését sem biztonsági, sem városrendezési szempontból sem lehetett megkezdeni radikális kisajátítások nélkül. Péchy Tamás közmunka és közlekedési miniszter erre tekintettel már 1879. május 3-án betérjesztette javaslatát „a Szeged szab. kir. város területén eszközlendő kisajátításokról” a képviselőházban, amely igen gyorsan végig is haladt a törvényhozás gépezetén. A Horváth Boldizsár elnökletével működő igazságügyi bizottság 1879. március 8-án nyújtotta be véleményes javaslatát, amelynek vitájára 1879. május 12-én került sor. Madarász József és függetlenségi párti elvtársai a telektulajdonosok érdekeit védő módosításokat kívántak keresztül vinni, a szabadelvű többség azonban csak néhány fordulat magyarítását tette lehetővé számukra. A főrendi ház halasztás nélkül pártoló állásfoglalása nyomán felterjesztett törvényjavaslatot a király 1879. május

⁵¹ Ezt támasztja alá azon minisztertanácsi észrevétel is, miszerint „Buda-Pestre és a városokra... külön törvény fog... intézkedni”. OL Mtjkv. 1868. május 22.

⁵² Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. k. (Pest, 1870) 344.

⁵³ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója IV. k. (Buda, 1873) 350.

⁵⁴ Harrer, 59.

22-én szentesítette, amely így a házban két nap múltán 1879: XIX. tc.-ként kihirdetésre is került.

E törvény alapvető célja az volt, hogy az általános kisajátítási törvényben megfogalmazott szabályokat Szeged városának szabályozási terv szerinti felépítésére alkalmazza, ill. lehetőséget nyújtson a város területén építendő középületek céljaira szükséges kisajátításokra. Megalkotói e rendkívüli esetet nem tartották alkalmasnak a kisajátítás addigi rendszerének gyökeres átalakítására, de így is tartalmazott néhány olyan új szervezeti és eljárási mozzanatot, amelyek a későbbi átfogó szabályozás felé mutattak.

Bár itt is elvált egymástól a szűk értelemben vett kisajátítás és a kártalanítás, az „illetékes hatóság” — az 1879: XX. tc. alapján kiküldött királyi biztos — által kinevezett eljáró bizottság a fővárosi felszólalási bizottságokhoz hasonlóan mind a kisajátítás tényére, mind a kártalanításra vonatkozóan egyezséget kísérelt meg a városi hatóság és a kisajátítandó telkek tulajdonosai között. Amennyiben ez nem sikerült, akkor a bizottság a kisajátítási tervet határozatban állapította meg. Ez ellen a Közmunka és Közlekedési Minisztériumhoz lehetett folyamodni, nem illette azonban meg a felfolyamodás joga azt a telektulajdonost, akinek telke egy része úthoz, utcához vagy térhez csatoltatott, a megmaradó rész pedig alkalmas volt a beépítésre. A végérvényes döntést ez esetben a Közmunka és Közlekedési Minisztérium, valamint az Igazságügyminisztérium kiküldötteiből alakított állandó bizottság hozta meg.

A kártalanítás ügyében elsőfokon eljáró szegedi kir. törvényszék érdemleges határozata ellen nem csupán alaki szabálysértés, hanem anyagi jogi sérelem miatt is fellebbezésnek (eredetileg: panasznak) volt helye. A miniszteri javaslat szerint a „kártalanítási összeg mennyisége ellen” is panaszt lehetett tenni; a bizottság által tett módosítás alapján pedig a fellebbezés joga nem csupán erre, hanem a kártalanítás módjára is kiterjedt. Ez különösen azért volt fontos, mert Péchy Tamás miniszter szerint a szegedi kisajátításoknál a kártalanítást elsődlegesen ingatlancserék révén kívánta megoldani, bár ennek törvényi megemlítésétől a túlzott igények elkerülése végett tartózkodnia kellett. Az eredeti szerkezet szerint a kir. tábla által másodfokon hozott döntés véglegesnek minősült, a bizottsági szövegezés azonban ellene is — igaz, csupán a kártalanítás kérdésében azon esetben, ha annak összege a másodfokú határozatban felemeltetett vagy leszállított — biztosította a fellebbezést a harmadfokon eljáró legfőbb ítélőszékhez.⁵⁵

A kisajátítás kiterjesztését sürgető vidéki önkormányzatok, az 1868-as törvényeknek a gyakorlatban nehezen alkalmazhatónak bizonyult szabályai és azok belső ellentmondásai arra késztették a kormányt, hogy még ezen országgyűlés alatt dűlőre vigye az egységes kisajátítási törvény (kódex) ügyét, amelynek előkészítését már jóval korábban megkezdte.

A törvényjavaslatot Ordódy Pál közmunka és közlekedési miniszter 1880. május 14-én nyújtotta be, de arról az igazságügyi bizottság csak 1881. április 6-án adott véleményt. A javaslat vitájára 1881. április 25-én került sor a képviselőházban.

A korábbiaknál tartalmasabb vitában az 1. § tárgyalásakor az egykori emigráns Irányi Dániel az 1841-es francia kisajátítási kódex mintájára az

⁵⁵ Az 1878. évi október 17-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai (= KI78—81) VII. 305—310. (Nr. 219.), 364—371. (Nr. 231., 396—400. (Nr. 239.)); Az 1878. évi október 17-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (= KN78—81) V. 351., VI. 43., 99—103., 128., 140., 182., 351.

„előleges kártalanítás” elvének leszögezését igyekezett elfogadtatni, de azt a kormánypártiak célszerűségi okokból ellenezték, ugyanis „rendkívül megnehezítené a kisajátítást”. Ezen kívül Ivánka Imre provokált még vitát a „kisajátítók kisajátítása”, valamint az italmérési regálé expropriációja ügyében, Madarász József pedig a törvény vegyes rendelkezései ürügyén a Fiumében érvényben levő perrendtartás miatt ez esetben is közjogi problémákat feszegetett.

A képviselőházban keresztülvezetett jelentéktelen korrekciók, s a nem sokkal lényegesebb főrendi észrevételek nyomán végleges formába öntött törvénycikk a szentesítés megtörténte után 1881. május 31-én új kisajátítási kódexként (1881: XLI. tc.) került kihirdetésre.⁵⁰

Az 1868-as szabályozáshoz képest alapvetően újat nem hozó kódex a hazai igények és tapasztalatok alapján kibővítette a kisajátítás lehetőségét, precízebbé és egyértelműbbé tette a kisajátításkor keletkező anyagi jogi viszonyokat, és — a főváros kiváltságos helyzetét felszámolva — egységesítette a szervezeti-eljárási szabályozást. A kódexnek a korábbi törvényekkel szembeni fontosabb eltéréseit — a létrejövétel folyamatára is figyelemmel — az alábbiakban foglaljuk össze.

A kódex a *közérdeket* tette meg a kisajátítás elvi alapjává, a *kisajátítási célokat*, mai kifejezéssel: a *jogcímeket* pedig részben a pontosabb fogalmazás, részben az esetek szaporítása révén jelentősen kibővítette. A pontosítást illetően megemlítjük például, hogy nem általában csatornákról, hanem hajózásra, árvizek levezetésére és öntözésre alkalmas csatornákról szólt. Az 1868-as szabályozásnak megfelelően a miniszteri javaslat továbbra is a „*folyók szabályozása*”-ról beszélt, a bizottság azonban arra való tekintettel, hogy a patakok regulációja is igen fontos lehetett, a végleges szövegben a „*folyó vizek szabályozását*” említette. Növümként jelentkezett a 11. pont, amelynek értelmében kisajátításnak volt helye állami épületek és intézetek létesítése, valamint — a bizottsági átszövegezés nyomán — szabadságvesztés-büntetés végrehajtására rendelt épületek és intézetek biztonságának eszközlésére. Az is figyelmet érdemel, hogy a felsorolásban egy általános jogcím is szerepelt, amely a *más törvények* által elrendelt kisajátításokat illesztette be a törvény rendszerébe.

A bizottság teljesebbé tette és a többi közül kiemelte a városi és községi kisajátítási jogcímek körét. A törvény szerint a községekben új utcák, közterek nyitása, köztemetők, köz-dűlőutak, községi iskolák, kórházak, közfürdők, katonai laktanyák építése, közhasználatú víz- és gázvezetékek, valamint a közegészségügyi rendeltetésű csatornák lefektetése céljából volt helye kisajátításoknak. A törvényhatósági jogú és a 10 000 lakost meghaladó rendezett tanácsú városokban az előzőek mellett a bizottsági módosítás nyomán utcák és terek szabályozására, továbbá közegészségügyi, kereskedelmi, forgalmi és közbiztonsági célokat szolgáló épületek és intézetek létesítésére, a főváros területén pedig mindezekben túl közművelődési, szépítési vagy bármely más közcélú épület és intézet létesítésére el lehetett rendelni kisajátítást.

A kódex kiküszöbölte az 1868-as szabályozás alapvető hiányosságát, amennyiben nem csupán vállalatok *létesítése* céljából hanem egyszersmind azok *nagyobbitása* és *célszerűbb berendezése* érdekében is lehetőséget nyújtott a kisajátításra.

⁵⁰ KI78—81 XV. 243—260. (Nr. 663.), XXIV. 13—153. (Nr. 1053.), 281—301. (Nr. 1082.), 341—342. (Nr. 1095.); KN78—81. XIII. 13., XIV. 310., XVIII. 257., 293—301., 303., 360., 381., XIX. 180.

A kisajátítás tárgya továbbra is csupán *ingatlan dolog* lehetett. A miniszteri javaslat eredetileg idesorolta a híd- és rév-vámjogot, valamint a vaspályák részére az italmérési jognak az állomási étkező területére való kisajátítását is. A bizottság elhagyta ugyan a *vámjogok* önálló kisajátíthatóságának felvételét, az ingatlannal együtt azonban — miként korábban is — erre lehetőség volt. Az *italmérési jog*nak a vasút céljaira való igénybevétele nagy vitára vezetett, végül is a földbirtokosok és a vasút érdekeit egyaránt szem előtt tartva a törvény csupán a változó viszonyokhoz jobban idomuló ideiglenes kisajátításukra nyújtott lehetőséget.

A kisajátítandó földbirtok mértékét a jogcímek bővítése nyomán most már nem csupán vállalat létrehozása, hanem átalakítása, nagyobbitása és célszerű berendezése is megszabhatta.

A birtokrészek kisajátítására vonatkozó, valamint a tűzvédelmi jellegű rendelkezések alapjaikban megmaradtak, a változás csupán az előbbieket esetében a pontosabb megfogalmazásban, az utóbbiaknál pedig a sugártávolságok csökkentésében mutatható ki. Az épületek egészben való kisajátításához kapcsolódóan új volt az a szabály, hogy az út-, híd- és rév-vámjog kisajátítása esetében — amennyiben a tulajdonos ezt kívánta — a kisajátító köteles volt e jog gyakorlata céljából fennálló építmények igénybevételére is.

A korábbi szabályozással szemben, mely a végleges kisajátítás esetében csupán egyszerűen tulajdonátszállást mondta ki, az újabb törvény — a bizottsági módosítás nyomán — az ingatlan *tehermentes* tulajdonjogának megszerzését írta elő.

Továbbra sem igényelhetette a vállalat a kisebb királyi haszonvételek, valamint az arányosítás és úrbéri rendezés, ill. elkülönítés tárgyát képező, a kisajátított jószág tulajdonosát megillető jogokat, amelyek egyébként nem függték össze a kisajátítás céljaival.

A *kártalanítás* körében e kódex is a pénzzel történő és az ingatlancsere révén megvalósuló változatot ismerte. A pénzbeli kártalanítás mértékére vonatkozó azon szabály, hogy annak valódinak és teljesnek kellett lennie, változatlanul megmaradt, csupán kisebb jelentőségű pontosításokra került sor, az ingatlannal történő kártalanítás köre azonban lényegesen kitágult. Alapvetően nem változott a bérlők, haszonbérlők, haszonélvezeti és más szolgalmi jogokkal bírók helyzete sem.

Amint láttuk, a képviselőházban vita kerekedett az *előzetes kártalanítás* elvi élő leszögezése körül, de az végül is elmaradt.⁵⁷ A törvény részletszabályainak összevetéséből kitűnően a kisajátító a korábbiakhoz hasonlóan kivételesen már a kisajátítási terv jogerőssé válásakor kérhette birtokba helyezését, ill. a munkálatok megkezdésének engedélyezését. Az új szabályozás szerint emellett a jogerős kártalanítási határozat alapján a kisajátító nyomban kérhette birtokbahelyezését, a kártalanítási összeg kifizetésére, ill. bírói letétbe helyezésére, pedig csupán 15 napon belül volt köteles. A kisajátító vállalat ily módon elvileg még a kártalanítás *előtt* a kisajátított jószág birtokába léphetett, annak magánjogi terhektől mentes tulajdonjogát azonban csak a kártalanítási összeg megfizetése, ill. bizonyos esetekben bírói letétbe helyezése *után* szerezhette meg.

A *kártalanítási eljárás* terén a korábbi kettősség megszűnt. Amint az már az 1879-es szegedi kisajátítási törvény megalkotásakor is várható volt, a törvény alkotói nem kívánták fenntartani, ill. kiterjeszteni a kisajátítási esküdt-

⁵⁷ KN78—81 XVIII. 295—296.

székek intézményét. Az igazságügyi bizottság ezt azzal indokolta, hogy az esküdtszék nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, amennyiben „egyfelől nem volt minden esetben hatályos védelmezője a tulajdonosok jogos érdekeinek, de másfelől igen számos esetben a méltányosnak határait messze túlhaladó kártalanítási összegeket állapított meg, melyek a főváros közérdekű vállalatait igen érzékenyen sújtották”. A kódex megalkotói ehelyett a *kir. törvényszékeket* tették meg a kártalanítási eljárás első fokú szerveivé — lényegileg a korábbi eljárási rend fenntartása mellett — azzal a lényeges újtással, hogy az alaki okokon kívül a kártalanítás módja és mérve tekintetében egyaránt lehetővé tették a királyi táblára, innen pedig a kir. Curia-ra való fellebbezést.

A kódex a korábbiaknál korlátozottabb formában tartotta fenn az *ideiglenes igénybevétel* („kisajátítás”) intézményét. A tulajdonosok védelmét szolgálta azon rendelkezése, amely ennek tartalmát *három évben* határozta meg. Ha a kisajátított ingatlan vagy jog ezen túl is szükséges volt, akkor csupán végleges kisajátításra kerülhetett sor. Az ideiglenes kisajátítás szervezeti és eljárási rendszere a fentihez képest lényegesen egyszerűbb volt.

Végül megemlítjük, hogy *háború, árvízveszély és más természeti katasztrófák* esetében honvédelmi, biztosítási és közlekedési célból a közmunka és közlekedési miniszter „egyszerű engedélye” alapjául is lehetőség volt a szükséges terület azonnali elfoglalására. Ilyen esetben a tulajdonképpen kisajátítási eljárás lefolytatására *utólag* került sor. A tulajdonjog, ill. használati jogosultság ez esetben is a rendes úton szállt át a kisajátítóra, a tulajdonos birtoklási joga azonban már korábban alapvető korlátozást szenvedett.

*

Az 1881: XLI. tc. két évtizedig, 1951-ig, szocialista építésünk kezdetéig maradt hatályban. Alkalmazásának területét későbbi jogszabályok bővítették, új kisajátítási eseteket („jogcímeket”) vezettek be,⁵⁸ az intézmény lényegét

⁵⁸ Anélkül, hogy az intézmény lényegén változtattak volna, egyes *speciális törvények* fokozatosan bővítették a kisajátítási esetek körét. Harrer Ferenc alig másfél évtizeddel az 1881. évi kódex nyomán számos ilyen, részben még e törvény előtti jogszabályt sorolt föl. Ezek a következők voltak: az erdőtörvény (1879: XXXI. tc.), a műemlékekről szóló 1881: XXXIX. tc., az ipartörvény (1884: XVII. tc.), a vízjogi törvény (1885: XXIII. tc.), a halászatról rendelkező 1888: XIX. tc., a budapesti körvasutat engedélyező 1888. XXVII. tc., a távirdáról, távbeszélőről és egyéb villamos berendezésekről alkotott 1888. XXXI. tc., a közutakról és vámokról rendelkező 1890: I. tc. és egyes katonai célú kisajátításokat szabályozó 1895. XXXIX. tc. Vö. Harrer 61—64. Kisajátítási rendelkezéseket tartalmazott ezen túl az új Duna-hidakról rendelkező 1893: XIV. tc., a dűlőutakra az 1894: XII. tc., gyárak, ipartelemek létesítésére és bővítésére az 1907: III. tc.; az ellenforradalmi korszakban előbb kislakásépítési, művelődésügyi, kereskedelmi, közegészségügyi célokra (1921: LI. tc., 1926: VII. tc., 1928: XIX. tc., 1929: XVI. tc.), majd erdőtelepítési és természetvédelmi és bizonyos mezőgazdasági termelési feladatok megoldására terjesztették ki a kisajátítás lehetőségét (1935: IV. tc., 1936: X. tc., 1942: XVI. tc.). Szélesebb körben alkalmazta és tovább is fejlesztette az intézményt a *városrendezésről* szóló 1937: VI. tc., de a tanyai igazgatást rendezni kívánó 1944: II. tc. is fölhasználta azt. A felszabadulás után a kisajátítást illetően — a kisebb jelentőségű átmeneti rendeleteket nem említve — a legutóbbival együtt négy kodifikáció volt, melyek alapjogszabályai a 114/1951. (V. 27.) Mt. sz. rendelet, az 1955: 23. tvr., az 1965: 15. tvr. volt. (Vö. Kampos-Varga, 23—32.) Jelenleg, 1977. január 1-től az 1976: 24. tvr. hatályos. — Itt jegyezzük meg, hogy a hivatkozott törvénycikkek a *Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici)* vonatkozó köteteiben találhatók.

azonban a városrendezési törvény (1937: VI. tc.) kései újításaitól eltekintve nem érintették.

A gyakorlat⁵⁹ és főleg a városok részéről megnyilvánuló továbbfejlesztési törekvések⁶⁰ kutatása híján jogtörténetileg most nem értékelhetjük a kisajátítás hazai szabályozásának eredményeit. Annyi bizonyos, hogy az intézmény hazai bevezetése (1836), alkalmazásának kiteljesítése (1868) és kodifikálása (1881) a nyugat-európai fejlődéssel együtt történt. Kisajátítási törvényeink a maguk idején a kor legfejlettebb, döntően francia eredetű megoldásait vették át, miáltal előmozdíthatták a hazai polgári fejlődést. Elmondhatjuk, hogy reform- és dualizmus-kori kisajátítási törvényeink *európai szinten* álltak, ez pedig nem volt kis dolog egy, éppen a földbirtoklásban erős feudális intézményekkel, 1848 után pedig szívósan továbbélő maradványaikkal „megáldott” közép-európai országban.

JÓZSEF RUSZOLY

GESCHICHTE DER GESETZLICHEN REGELUNG DER ENTEIGNUNG IN UNGARN

(1836—1881)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser hat unter dem Titel *Zur Geschichte der Regelung der Enteignung in Ungarn im 19. Jahrhundert* ein Referat der privatrechtsgeschichtlichen Konferenz zu Krems in 1974 unterbreitet. Es wird jetzt die zur Abhandlung gereifte Form des dort veröffentlichten Referats publiziert.

Im Teil *Das Rechtsinstitut der Enteignung im Zeitalter des klassischen Kapitalismus* stellt er die Enteignungsregelung der auf die ungarische Entwicklung Wirkung ausübenden europäischen Staaten dar von der französischen Deklaration in 1789 bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts. Der Teil *Die Enteignung in den Diäten 1832—1836 und 1839—1840* beschäftigt sich mit der Erschaffung des die heimatlichen Anfänge des Rechtsinstituts, den Ausbau der kommerziellen Fahrstraßen — Eisenbahnen und Kanäle — des Landes behandelnden Gesetzartikels XXV vom Jahre 1836, des über die Errichtung der ersten ständigen Donaubrücke zwischen Buda und Pest verfügenden G. A. XXVI v. J. 1836, des die Flußregulierung veranstaltenden G. A. X. v. J. 1840, des G. A. XXXVII v. J. über den Donau-Theiß Kanal, sowie des G. A. XL v. J. 1840 über die auch das Gebiet von Ungarn berührende Eisenbahn zwischen Wien und Triest. *Die Regelung der Enteignung im Zeitalter des Absolutismus* behandelt die Ministerialerlässe v. J. 1854 über den Eisenbahnbau und v. J. 1857 über den Straßenbau, sowie über die Wasserbauten. Der darauf folgende Teil unter dem Titel *Die Enteignung im Parlament d. J. 1865—1868* beschäftigt sich mit der Erschaffung des unmittelbar nach dem Ausgleich ins Leben errufenen ersten heimatlichen allgemeinen Enteignungsgesetzes (G. A. LV v. J. 1868) und des

⁵⁹ A kisebb munkákról itt szót nem ejtve Balás Gábor *Magyarországi kisajátítási jog* (Bp., 1938) c. művét említjük meg, mint amely dogmatikus rendszerezésben összefoglalta a kisajátítási joggyakorlatot, jellegéből kifolyóan állam- és jogtörténetileg alig használható.

⁶⁰ Lásd pl. *A kisajátítási törvény módosítása*. Szabadság [Nagyvárad] 1892. február 9.; Mehla Kálmán: *A kisajátítási törvény módosítása*. Ügyvédek Lapja XI. évf. (1894) 10. sz. 5. l.; Harrer Ferenc: *Egy magyar polgár élete*. I. (Bp., 1968) passim; Ambrózy Kálmán: *A kisajátítási törvény módosítása és a székesfőváros*. Városi Szemle 1928: 296. l.

die speziellen Regeln der auf dem Gebiet von Buda und Pest auszuführenden, auf die Gebietsplanung der später zu vereinenden Hauptstadt abzielenden Enteignungen enthaltenden G. A. LVI d. J. 1868. Der Teil über *Die Enteignung im Parlament d. J. 1878—1881*, berührend das spezielle Gesetz (G. A. XIX v. J. 1879) über die Stadtregelung der von der Überschwemmung verwüsteten Stadt Szeged, behandelt hauptsächlich das Zustandekommen des als die Honorierung der von der Seite der Provinzialstädte entstehenden Ansprüche erschaffenen Enteignungskodexes, des Gesetzartikels XLI v. J. 1881. Dieser Kodex war ohne wesentliche Veränderungen bis zu 1951 in Geltung.

Was die Methode betrifft, gibt der Verfasser in jedem Teil zunächst eine *chronologische* Übersicht über die Erschaffung der Rechtsregeln, besonders über die parlamentarischen Debatten und dann behandelt er die *Teilinstitutionen* des materiellen Rechts, der Organisation und des Verfahrens.

Der prinzipielle Grund der Enteignung wurde von der heimatlichen Regelung mit aus französischen und deutschen Beispielen gekannten Begriffen niedergelegt. G. A. XXV v. J. 1836 sah den prinzipiellen Grund der Enteignung im *Gemeinwohl des Landes*, bzw. *des Vaterlandes*; G. A. LV v. J. 1868 sah den Grund der Enteignung gleichfalls im *Gemeinwohl*; und G. A. LVI v. J. 1868 betrachtete, außer dem nationalen Interesse, besonders das Bestehen des *gemeinsamen Interesses der Städte Pest und Buda* als das Maß der Enteignung. G. A. XLI v. J. 1881 enthielt den Begriff des *öffentlichen Interesses*.

Unsere Gesetze haben überdies auch die *unmittelbaren Zwecke*, die Rechtstitel der Enteignung genau definiert. Dies geschah in den ersten Gesetzen in einer konkreten, meist fallweise bestimmten Form.

Im G. A. LV v. J. 1868 wurde die Enteignung, außer den Eisenbahn- und Kanalbauten, für die Zwecke genehmigt, öffentliche Verkehrsstraßen zu bauen, Gewässer und Sümpfe abzulassen, Flugsand zu befestigen, sowie Brücken, Häfen, Telegraphenämter, Kailagerhäuser und Docks zu errichten, beziehungsweise für die Zwecke der Kriegsbefestigungen. Im G. A. LVI v. J. 1868 wurde die Enteignung in Buda und Pest, außer den Vorigen, auch dafür genehmigt, um neue Straßen und Plätze zu öffnen, die Vorhandenen breiter und gerade zu machen, die bestehenden Schulen, Krankenhäuser, die philanthropischen Institutionen, die Gefängnisse und Arbeitshäuser zu erweitern, geschichtliche Denkmäler zu errichten und Staatsgebäude zu bauen; es wurde ferner die Enteignung gesundheitsschädlicher bzw. feuergefährlicher Fabriken genehmigt. G. A. XLI v. J. 1881 hat teils die obigen Zwecke *genauer* gemacht, teils auch neue eingeleitet. Es kann z. B. als etwas Neues angesehen werden, daß ein Punkt des Gesetzes die Errichtung von Staatsgebäuden und Institutionen für das ganze Landesgebiet für einen Enteignungsgrund erhöht hat. Es waren z. B. sehr bedeutend die Punkte des Gesetzes, die den entstandenen Ansprüchen folgend, in den einzelnen Ortschaften — von ihrer Rechtsstellung, bzw. der Anzahl ihrer Bevölkerung abhängig —, in einem engeren oder weiteren Maße ermöglicht haben, die den lokalen Zwecken dienende Enteignung zu verfügen.

Im Laufe der Enteignung konnte grundsätzlich nur das Immobilienvermögen in Anspruch genommen werden. Der konstanten Verfügung der Regelung im Zeitalter des Dualismus nach konnte „die Enteignung... weder durch die Qualität des zu enteignenden Grundstücks noch durch die des Eigentümers oder Besitzers verhindert werden“. Hinsichtlich des Maßes des zu enteignenden Gebietes wurde es in den Gesetzen nur im allgemeinen gesagt, daß es das für die Unternehmung *notwendige* Maß (G. A. XXV v. J. 1836), bzw. das *unbedingt, notwendige* Maß (G. A. LV v. J. 1868) nicht übertreten dürfe. In den nach dem Ausgleich gegebenen Gesetzen wurde die *Enteignung der Besitzanteile* sehr eingehend geregelt.

Mit Hilfe der Enteignung hat die enteignende Unternehmung im allgemeinen das *Eigentum*, bzw. — in der Abfassung des G. A. XLI v. J. 1881 — das *lastenfreie Eigentum* erworben.

In unseren Gesetzen im Zeitalter des Dualismus war auch die *vorläufige Enteignung* gekannt, die nur die zeitweilige Erwerbung des Benutzungsrechts bedeutete.

War es vom Character der Unternehmung erfordert, so hat das ungarische Recht in einem engen Kreis ermöglicht, selbst die mit dem Grundstück verknüpften *Rechte* feudalen Ursprungs zu *enteignen*. Dies wurde im G. A. XXVI v. J. 1836 für das Erheben von Brückenzöllen, im G. A. XXXVIII v. J. 1840 für das Fischereirecht gekannt. Und unsere Gesetze im Zeitalter des Dualismus haben im allgemeinen er-

laubt, die mit der Natur des enteigneten Grundstücks zusammenhängenden Rechte zu enteignen.

Für das enteignete Grundstück hat die ungarische Gesetzgebung eine „vollkommene und völlige“ (G. A. XXV v. J. 1836), bzw. eine „wirkliche und völlige“ (G. A. LV d. J. 1868, G. A. XLI v. J. 1881) *Entschädigung* vorgeschrieben, deren Erfüllung gewöhnlich mit Geld, ausnahmsweise mit einem Tauschgrundstück geschehen ist. Obwohl der Grundsatz der Vorentscheidung von der ungarischen Gesetzgebung niemals deklariert wurde, ist der Eigentumsübergang des enteigneten Grundstücks erst nach der Erfüllung der Entschädigung eingetreten. Es war aber dem Enteigner ermöglicht, das Grundstück auch früher in Besitz zu nehmen. Das Eigentum konnte von der die Enteignung leidenden Personen in gewissen Fällen zurückgekauft werden. Die ungarische Gesetzgebung hat auf die auf das enteignete Grundeigentum bezüglichen Rechte dritter Personen eine große Rücksicht genommen.

Hinsichtlich der *organisatorischen und Verfahrenslösung* der Enteignung haben die fortschrittlichen Komitatsablegats der Reformdiät in 1836 dafür gekämpft, die Anordnung, Ausführung der Enteignung und die Entscheidung der Entschädigung einer ständigen, der Diät rechenschaftspflichtigen *Landesdelegation* überlassen zu dürfen. Die Errichtung eines solchen Organs wurde aber vom König nicht genehmigt. Es wurde deshalb auch bei uns die in die Zuständigkeit der *Verwaltung* gehörende, im strengen Sinne des Wortes genommene Enteignung vom vor *Gericht* geltend zu machenden Entschädigungsverfahren abgesondert. Dem Verfahren im Zeitalter des Dualismus gemäß, kam die vorhergehende Genehmigung der größeren Unternehmungen der *Gesetzgebung* zu.

Das Entschädigungsverfahren wurde durch den G. A. LV v. J. 1868, den früheren gleich, den *Gerichtshöfen* überlassen, gegen deren Entscheidung von den Beteiligten eine durch den *königlichen Kassationshof* zu entscheidende Nichtigkeitsbeschwerde nur aufgrund der Verletzung der Verfahrensregeln erhoben werden konnte. Es ist zu betonen, daß der G. A. LVI v. J. 1868, dem englischen und französischen Beispiel folgend, die Enteignungsentschädigungen in der Hauptstadt den aus Hausbesitzern bestehenden *Schwurgerichten* überlassen hatte. Der G. A. LVI v. J. 1881 hat diese Zuständigkeit einheitlich den *königlichen Gerichtshöfen* überlassen, gegen deren Entschädigungsentscheidung in Sachen der Weise und Größe der Entschädigung, bei den *Bezirksgerichtstafeln* und dann bei der *königlichen Kurie* eine Berufung eingelegt werden konnte.

Die Gesagten kurz zusammenfassend stellen wir fest, daß die heimatliche Einführung der Enteignung (1836), die Vervollständigung ihrer Anwendung (1868) und ihre Kodifizierung (1881) zusammen mit der westeuropäischen Entwicklung geschah. Unsere Enteignungsgesetze haben in ihrer Zeit die entwickeltesten Lösungen entscheidend *französischen* Ursprungs übernommen und damit die heimatliche bürgerliche Entwicklung befördert.

Felelős kiadó: dr. Kovács István
Készült linószedéssel, íves magasnyomással, 3,5 A5 ív terjedelemben,
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint
Példányszám: 525

77-957 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató